

УСТАВ П. ДИАС...

30429.

~~523~~

НАПЕРЕДНИ

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Виходить щомісяця в об'ємі 8 аркушів друку.

Досі вийшли такі твори:

В 1933 р.:

В 1934 р.:

1. Д. Мордовець: Гайдамаки т. 1.	13. І. Ольбрахт: Розбійник Шу
2. Д. Мордовець: Гайдамаки т. 2.	14. І. Ольбрахт: Розбійник Шу
3. М. Гоголь: Страшна помста	15. В. Будзиновський: Гремита
4. В. Радич: Максим Залізняк т. 1.	16. М. Голубець: Рік грози
5. В. Радич: Максим Залізняк т. 2.	17. А. Чайковський: За нажи
6. С. Даушків: Опанас Тятива	18. І. Керницький: Святоівансь
7. О. Турянський: Син землі т. 1.	19. М. Голубець: Гей, видно
8. О. Турянський: Син землі т. 2.	20. О. Ю. Федькович: Вибір т.
9. І. Гор.: Під прапори Хмельницького	21. Ю. Косач: Сонце в Чигири
10. Г. Журба: Зорі світ заповідають.	22. Ж. Верн: Замок у Карпатах
11. М. Голубець: Вчорашня легенда	23. Ф. Коковський: Людська вда
12. П. Свій: Стенові оповідання	24. У. Самчук: Марія.

В 1935 р.:

25. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 1.
26. І. Садовий: Безіменні плугаторі т. 2.
27. Гр. Косинка: Темна ніч.
28. Й. Т. Підляшецький: Пригоди Шума
29. Усмішки впорядкував Є. Ю. Пеленський.
30. Гр. Смольський: Олекса Довбуш.
31. Остап Г. Білозерський: Напередодні т. 1.
32. " " " " " " т. 2.

ПЕРЕДПЛАТА в краю, ЧСР, Австрії і Угорщині: кварта зл. 2'60, піврічно зл. 5'—, річно зл. 9'60, в укр. частинах краях піврічно зл. 7'—, річно з гори зл. 10'—.

АДРЕСА:

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Львів, ул. Косцюшка 1 а.

Ченове Конто П.К.О. 880,277. в доліскою „У.Б.“

Книжки ч. 13, 14 і 21 відзначені літературними нагородами

06/10

00425

УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА

Ч. 32.

ОСТАП П. БІЛОЗЕРСЬКИЙ

НАПЕРЕДОДНІ

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

II. ЧАСТИНА

55971/32.

ЛЬВІВ 1935

ВИДАВЕЦЬ ІВАН ТИКТОР

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

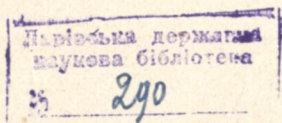
до складу

WS(2=4u)5-644.2

СЕРПЕНЬ 1935.

Друковано 5.000 примірників

Copyright by Editor
Printend in Poland

Обгортка рисунку Едварда Козака

Друк. Медицький—Тиктор, Львів, Бляхарська 9. Тел. 234-76

30429

СУМЕРК СТАРИХ БОГІВ

I.

У ту злопамятну, бурхливу ніч, в якій Распутін волочив Машу по землі, а вона цілими жмутами дерла його волосся з його розхрістаної бороди, в ту злощасну ніч у душі Маші наступив перелім. Навздогінці зі сніжною хурією, зі заціпленими устами, розбивала розпаленими лицями курявицю. Борікалась більше зі собою, як з вітром, і перебігла як божевільна половину Петрограду. Аж безсила й зомліла впала в брамі своєї віллі. Гнали її лють і жаль, аж підійшли під саме горло. Упялились їй у шию залізними сугавами і стали душити.

Майже годину лежала мов нежива. Ні слова, ні зойку не могла зі себе видати. Тільки в очах застигла в неї осатаніла лють. Аж лякала несамовитим виразом очей добродушного лікаря, що, покликаний стрівожею прислугою, намагався привернути її до якогось чуття.

По впорскненнях блиснуло їй життя в очах, але лежала дальше без руху.

Закохана в свою паню, а знуджена її довгим безрухом, кітка, скочила на тапчан, на якому спочивала Маша й стурбована вдивлялася з острахом в її мертвецько бліде обличчя.

Ту німу розпуку розумної тварини перебило мале, бельбасувате кількатижневе песеня. Воно і собі вчванилося на тапчан і давай дрочитися та випробовувати свої сили з кіткою.

Настовбурчилось, випнялось, натягнулось і гепнуло собою на кітку. Кітка розважно вступилась розгедзганому бісеняткові з дороги. А воно розвельможнилося, погонорніло, нагороїжилось. Небезпечно, бач, з таким героєм задиратись. З дороги геть! І знов усім тілом неповоротно на кітку, бух.

Маша втворила безпам'ятні, вмучені очі. Її погляд спочив на тих двоє, що насторожилися проти себе. Закортіло песеня вкусити кітку в вухо. Не нявкнула з болю, тільки так замахнула пазурами по мордочці. Царапнула здорово. Наробило песеня такого гвалту, що налякана кітка двома скоками шугнула за портієри. Завело песеня такого невгомного плачу, аж розбудило Машу з її отупіння. Стільки жалю від несподіваної кривди заховалось у Буриковій мові, що розжалобив задеревілу начебто Машу.

Залякане болем песеня тулилось до Маші і не переставало жалітись:

Маші цюрком полилися сльози з очей. Прорвалися нервові греблі.

— Бура! Хто тобі зробив боляче? Хто? Песик мій малий! Хто?

— Уу! - Уу! - уї! — скомлів Бура. Маша пригулила його до своїх уст. Плакали обидвоє.

Машу підкидало в судорогах. Пригадала собі все недавно пережите. Скорчилась, забула за песеня, зобгалась і скомліла з невтишованого нічим болю. А врешті заснула.

По кільканадцятигодиннім сні Маша стала зовсім охляла й вибита з сил. Ледви плентаючи ногами, з підкруженими очами, з нездоровим блиском у напівбожевільних очах, сновигалась як тінь колишньої Маші по самітних, сумовитих кімнатах. Усе її вражало. Все, що алябастрове, зі срібла, золота, все, що кричало своїм багатством, пихою, все, що нагадувало їй минулі розгарці, — все те приказала знести до одної кімнати. Виголила стіни, запустила підлоги.

Покинула пишні, ясні одяги, надягнула сірі й чорні.

Ніхто веселий не приходив до її сальонів. Приходили залякані, вимнягі, жалісні, безрадні, бідні, хоч добрі і зичливі для неї люди. Приносили всяку шушваль з міста, яка заливала повинню, душила гнилими випарами, присипувала звалами румовищ зі залізобетонних, могло б здаватися, будівель. Чула, що надвигає щось небозатяжне, невідхильне, що роззявило ненажерну пащу, випиває джерела, висушує річки. Стугонить! Виступає у щораз виразніщих обрисах, розвертає кривулькваті пальці, а загребущими руками стрясає цілою Росією. На самім вершку підскакує цар як цяця. Хто його сіпне, у ту сторону він ніжками й рученьками: виль, виль. А під престолом сатана! Викривлює розпустні губи, блискає страшними білками. Распугін!

— Убити сатану! — гагить молотами в голову думка.

Рознуздана юрба добре пещених і годованих вилупків режіму розтягає між себе золотоканий царський плащ. Та юрба сліпа й не чує, як зпід її ніг усувається земля, як розчепірюється перед нею западня. Вона не хоче слухати, як довкруги неї шумить море голов і грабовий ліс рук пхає її до царського престола та вдушує її разом з ним у безодню.

Треба вбити сатану, треба ратувати Коло.

Вона, вона це зробиць! Як треба буде, спокутує усе, візьме на себе вину. Як треба буде вогню, піде за ним, хочби до пекла. Щоби спалити сатану і спасти царя Росії і Росію.

II.

Думка про те, що могло статися з Кшесінською, не давала Олі спокою. Вона гризла її, всердловувалася щораз глибше в мізок, докучала їй цілими годинами, аж нарешті поставила на своїм.

Оля рішила відвідати Кшесінську й подякувати їй, що вона виратувала її тоді з такої пригоди.

Обмалъ не скрикнула, коли її побачила. Так змінилася Кшесіньска за час трьох місяців. Її обличчя набрало подекуди суворих рисів черниці. І сама вона переодяглась наче в жалобу.

В її хаті завважила Оля також великі зміни. Десь ділися всі непристойні різьби й образи, пощезали флякони, а ціле мешкання, крім одної кімнати, наче посоловіло, померкло.

Кшесіньска прийняла її дуже ввічливо:

— Ох, яка-ж я рада, що ви прийшли. Я знала, що ви прийдете. Алеж трохи довго дали ви на себе чекати.

— Не могла скорше. Хорувала, тяжко відхорувала свою пригоду. Кілька тижнів без пам'яті лежала.

— Було від чого й збожеволіти!

В очах Кшесіньскої спалахнула осатаніла лють. В Олі біль викривив уста, а в очах замиготів короткий, острій, холодний блиск.

Старша і молода жінки глянулили собі в загорілі ненавистю очі. Зрозуміли себе. Молода жінка витягнула до старшої руку:

— Я прийшла подякувати.

— Не дякуйте. Я сама доступила тоді найвищого щастя.

Оля глянула боязко на Кшесіньску.

А та вичула, що думає в тій хвилині Оля!

— О, не думайте, що я зсунулася з глуздів! Ви цього ще не знаєте. Коли-ж вам це було пізнавати? Не любов, не розкіш, не каяття, ані не прощання стане спасенням для людства, але ненависть і саможертва. В хвилині, коли остання людина на світі, яка ще матиме слухну причину і право ненавидіти — жертвує собою, щоби помстити останнє комубудь заподіяне лихо, — настане на землі рай.

Оля розсіяно дивилася на Кшесіньску, не розуміючи її мови. А Кшесіньській палали очі неземним щастям. Вона плела своє:

— Такої розкоші, якої зазнала я тоді, коли скочила до очей Распутінові, та перешкодила гріхові, не зазнала я ще ніколи в житті. Це я, я, вам говорю! Я, Маша Кшесінська, що переливала розкішю і свої і людські чарки. А люди повишпурлювали ті, моєю кровю попереливані чарки, попід столи й оставили мене, як беззубу суку в самотній буді. Чекайте, п'яні від щастя! Ще прийде мій час! Ще знайду такі, як я заголоджені, заганьблені, засічені, скажені, запінені суки. Ще налижуся їх піни, щоби нею намазати ваші виголені, вимазані пики і визволю хоч таким способом світ від такої зарази, як ви. На це ще мене, хоч беззубу, стати!!

Летіла через кімнату з піднесеними руками й опритомніла щойно тоді, коли натрапила на якийсь фотель. Сіла. Заплюта, заслинена, виглядала гидотно.

Оля не знала, що зі собою робити. Чекала, аж Кшесінська вишаліє.

Нарешті вона замовкла.

— Щось тут у вас змінилося — сказала Оля, завваживши смуток у запущених кімнатах.

— Так! — відповіла Маша. — Я навмисне казала винести з тих кімнат усю ту галайстру, що кричить до мене своїм багацтвом, а не має в собі ні крихіточки спомину про щастя. Там, в осьтій кімнаті сховала я усе те моє багацтво. І двері засунула і замкнула їх на три спусти... Це моє вчора, за яке не стидаюся, не каюся, але від нього накипає у моїх грудях жаль і серце сповняється ненавистю. Забагато могого скриваного горя і пониження в тій закритій кімнаті. Людського горя! Це горе повинно кликати пімсти до неба. Так, чи не так є в евангелії?

Оля не знала, як достосуватися до ходу її думок. Щоб не відставати, пригадала собі:

— Так! Це є в біблії, що кров убитої людини кличе пімсти до неба.

— А вони-ж не пили моєї крові, вони не вбили в мені людини?

Вона допитливо глянула Олі в очі. Оля не знала, проти кого саме звертається Кшесінська і мовчала. А Кшесінська, з уперто впяленими в неї і розгаряченими очима, продовжала:

— Перед вами можу звіритися. У ваших очах не бачу зради. Правда, що ви не зрадите моєї тайни перед ніким? Правда?

Оля притакнула головою.

— Так я і знала — сказала Маша. А потім ухопила Олю за руки і засипувала її жагучими словами: На васу невинну красу вони теж замахнулися...

— Мені так треба комусь близькому, незрадливому, розповісти свою тайну, бо йнакше вона мене задушить. У велелюдній пустині, вірте мені, можна збожеволіти. У тій пустині застукане, залякане, переболіле моє серце щемить від болю і шукає притулку. Воно гукає і жадібно чекає, чи не відгукнеться приязна людина, яка своїм співчуттям облекшить терпіння. Олю Филимонівно! Двадцять літ, як відбилася я від своєї каравани. Гукаю, ніхто не відгукується. А той, що так радо відгукнувся би, мусить мовчати, бо впала на нього відповідальність за судьбу мільйонів.

— Хто він? — шепнула Оля.

— Коля! Мій Коля. Мій перший і останній любчик. Цар Росії.

Оля знала, що Кшесінська була любкою царя. Жіноча цікавість прищурилася, щоби напоїтись запашними солодощами, хочби й чужого кохання. Вслухувалася у чар мелодії чужого серця, щоби заспокоїти тугу свого. У таких хвилях серця отвираються як брами святинь для голодних сповіди. Святині сповідаються перед святинями.

— Тепер він повернувся до мене. Знаю про це напевно. Родзянко, предсідник Думи, розповідав про

те по всіх усядах. Але він не вгадав справжньої дійсності. О! Ні!

В другій святині богомільна тиша: богомільниця з очима Мадонни приступає до жертівника.

У першій святині ще ширше розвертаються брами: Маша відвела Олю в кут, де близько ікони стояв пишний випханий готур.

— Оцю птицю вполював він останній раз, як ми були зі собою у ліску. Він говорив: »Присяга, яку зложив я перед батьком, старша від клятьби серця мого перед тобою. Мушу тебе залишити, бо присягав батькові, що сильніше всього на світі боронитиму інтересів Росії та її самодержців. Їм повинен я передати спадщину в такім самім стані, як її отримав. Бачиш, що всі Романови і всі придворні погрожують бунтом, коли захочу піти за голосом свого серця. Мусимо покоритись судьбі для добра Росії. Ось тобі на памятку оцього прекрасного готура, якого уполював я, будучи в останне на самоті з тобою. Коли буду змучений турботами і стану самотній на велелюднім розпутті, тоді згадаю про тебе. Тоді почувеш мій зов. Тоді я прибігну думками до тебе. Тоді й ти вийди мені назустріч. Може це буде останнє моє сонце, яке криваво палатиме на заході мого життя«.

Кшесінська розмрійно відхилила голову назад, а далі говорила наче б з другого світа:

— Було це недавно. Саме по авдієнції Родзянка в царя. Сам Родзянко розповідає про те всім і звідси я про це знаю. Ніхто, ніхто царя не розуміє...

Годинник байдуже й рівномірно відстукував хвилі. Маша шибалася між споминами, які легкими крильцями мрій вяло примускувалися до неї, як вимучені приморозками метелики.

— Чого йшов до ліса цар? — питала Маша Олю.

Її очі розкриті широко, а думка у сумнівах, як у пропасть. Тому очі такі повні жаху і глухого терпіння.

— Чому тої ночі я чула його голос, як крик раненого дрозда? Бо там безпотішно він знову тулився до моєї груди. Я чула його. Скрикнула з розпуки. Чому я розпачала? Бо чула, що я зівяла. Поверніть мені молодість! Олю!

Оля спочутливо глянула на Машу. А та шепотом викидала жужелі з огарків колишніх великих воскових свіч.

— Він умучився. Він тужить за лісовою феєю, за лагідною весняною нічкою. Інакше не сповідався би перед Родзянком, що йому так зле, зле між людьми, а так гарно в лісі. Що тихо там, що про все забуваєш. Про всі життєві дрібниці, про всю приземну нічвидність, а нагадуєш давне, гарне, вижинне. Що любо на душі. Ближче до давних днів, до природи, до Бога...

Оля побачила великі сльози, що нависли на змучених очах Маші.

— Я чую, — продовжувала Кшесінська, а голос її дрожав — що він вертається до мене, що він кличе мене, що я мушу його рятувати. Так. Так! Мені не вільно спочивати. Я думала... Я досі сліпо вірила, що Распутін є його добрим духом, його провидінням. Але-ж це худоба, яка, розперезана й рознїздана, приведе його і Росію до нещастя. Того злого духа треба знищити, вбити! Чи ви, Олю, готові мені в тім допомогти? Вважайте, що й ви мусите себе дальше боронити.

Оля заклопотано дивилася на Машу.

— Як? Я не знаю, як боронитися.

— Я вас навчу. Я вам покажу. Я вас обороню. Але я сама не в силі всього зробити. Вирятуєте себе і царя і Росію. Погоджуетесь?

Вона обнімала Олю з усіх сторін, вона заглядала їй в очі, гладила по руках, вона молила Олю і пригублювала її до себе.

— Погоджуюсь! — відповіла Оля. В очах дівчини

замиготів гарячий вогник. На хвилю, на одну лише мить.

Від Маші вертала, мов п'яна. Вражіння, як по причастію. Щось ніби сталося велике і ніщо. Остала цікавість, що з нього випливе. Щось наче кололо її, наче кликало її. Хтось мусів іти за нею. Оглянулася.

Тінь стала непорушно. Тільки очі, очі, вперті, божевільні, вперлися у неї, повні переляку й захоплення. І біль, що блукав по цілому обличчі, скупчився в очах і впав на уста, які викривились від того, як від полину. Хто?

Ваня Телігін!

Подивилася на нього і такий видався їй безпорадний, аж смішний.

Розвеселив її той хлопчисько.

— Ха! Ха! Ха! — дзвінком розсипалося по хіднику і залопотіло між залитими сонцем мурами та вікнами.

А його прошибло списом. Тому вхопив голову в руки і так пробіг побіч неї, хитаючись на ногах. Здавалось їй, що зойкнув. Стало їй його жаль. Пригадала собі ту страшну ніч під парканом, пригадала собі його гарячі сльози і побігла за ним. Сіпнула його за рукав, відривала йому руки від чола і майже зі сльозами в очах кричала:

— Ваня! Ваня! Не дурій так. Ваня. Ну, всміхнись!

Але йому сльози дальше лилися. Люди приставали і дивилися на тих двоє, що стріпували зі себе насилу свої почування, щоби з ними сховатися перед чужими.

— Ну, чого-ж ти за мною ходиш? — спитала його, як могла лагідно.

— Тепло за вашою тінню! — відповів ледви чутно.

— Остав мене, залиш, забудь.

— Ет!

Махнув рукою. Ще раз обвив її поглядом і полетів з тим геть.

Цей день був для Олі капосний. Десь у самім вході до камениці, в якій мешкала, стрінулася око в око з Галліном.

Чула, як серце в ній затовклося від зворушення. Була заскочена його наглою появою. Палала до нього невибачливим обуренням і гнівом. Знала, що колись мусить з ним стрінутися і наперед обдумала, що має на той випадок зробити. Що сказати, як відійти?

Він стояв у сінях і загорюдив їй дорогу на подвір'я. Почула до нього таку ненависть, як до обридливої гадуки, що слизькими звоями спутує їй ноги.

Стала зла, рішена бити, щоб аж ляцало.

Галлін підходив до неї поволі й мягко. Мелькнула йому розпустна думка: Цікаво, як вигинатиметься те розкішне тіло? Скільки пруживої сили заховано в ньому?

Підходив щораз ближче з облесною посмішкою.

— Лю! — шепнув і нахилився в її сторону.

Те нахабство обурило її до краю. Закипіла гнівом, скрикнула:

— З дороги мені геть!

Він тривожно розглянувся. Побачив, що ніхто не йде. Рішив пірвати її шалом. Думав, що вдасться йому це, як давніше. З примилуючою посмішкою хотів рукою нахилити її до себе, але в ту мить з усієї сили луснула його в лице. Зараз потім зачали сипатися на нього удари за ударами. Сильні, оглушуючі, болючі.

На хвилю потемніло йому в очах. Потім почув якийсь солений смак в устах та біль у зубах. Перед собою побачив якогось рослого старшину. Пригадав собі, що кілька разів бачив Олю в його товаристві. Злякався. Ледви тримаючись на ногах від сильних ударів, шубовснув собою в двері, що провадили на другий поверх до його мешкання.

— Худобо, якщо до трьох днів звідсіль не згорюш і не перестанеш зачіпати тої дівчини, застрілю як пса!

— Ага! — мелькнуло в голові Галліна. — Це може

бути або брат, або суджений. Коли вже відсапався у хаті, зачав призадумуватись над створеним положенням.

— Говорить по малоросійськи! Зле є! Треба спалитись, бо не подарує. Але почекай, хахлацьке кодрло! За ту зневагу ви мені заплатите!

Його вимускане, а тепер кровю вимурзане лице, скривилось.

По такій гарячій купелі казав собі приладити холодну. Тимчасом Оля, вертаючи в хату, тепло тулилася до Ніка.

— Ніку! Мій добрий, гарний Ніку! Яка я вам вдячна.

Нік був у семім небі. Він, Нік, та ще й гарний! Усі святі повискакували би живі зі Софійського собору, коли б таке почули!

Але може й справді? Кажуть, що жінки дуже химерний народ...

Та, коби!...

III.

Олі дійсно загрожувала велика небезпека. Распутін не забув про неї.

У два-три тижні по останній пригоді покликав він до себе Олексинську та став її випитувати, що це була за краля, яку він уперше стрів у циганів і чому вона більше не показується.

Олексинська чула, що Оля захворіла.

— Тоді подумай, — сказав Распутін, — щоби вона прийшла до мене, якщо тільки подужає...

— Це міг би зробити тільки сотник Галлін! — відповіла Олексинська. — Він її добре знає.

Те «добре» вона підкреслила спеціальним, надиханим розпустою, тоном...

— Тоді, голушко, приведи мені сюди Галліна.

Привела. Розмова між Галліном і Распутіном була коротка:

— Губернатором зроблю, розумієш?

— Розумію.

Але Галлін скоро переконався, що не так легко стати губернатором. Уже та остання стріча з Олею навчила його, що треба до справи братися незвичайно зручно й обережно. В першу чергу підшукав для себе нове мешкання, а потім зачав розглядати свій плян ділання. Обдумав його до дрібниць. Розвів над Олею справжню розвідку. Казав за нею слідити, куди ходить, в котрій годині й коли вертає в хату.

Не спішився. Хотів, щоби на холодно обдуманий плян не закипів йому в руках, ще заки всі його пружини зійдуться.

В його плян була втаємничена також Олексинська.

З віддутими лицами, з широкими обвислими губами, робила на нього неприємне вражіння ропавки. На згадку про майбутню зустріч Распутіна з Олею примикала очі й попадала в релігійну екстазу.

Завертаючи побожно очима, вона складала свої руки, ніби до молитви та, вдаючи розпечене, химерне дівча, кокетливо примилувалася до Галліна:

— На цей раз, голубчику, все повинно відбутися в мене! Правда? Ніхто не буде перешкаджати. Чоловік на фронті, а службу звільню. Чудово буде! Свобідно й розкішно. Правда?

Галлін не зважав на її торохкотіння, але й не рішався дати відмовної відповіді, бо рахувався з тим, що при деяких умовах треба буде користуватися також її домом. Тому заявив їй, що покищо найкраще все те владити деінде.

Вона-ж лапала його за руки, благально й послухно дивилася йому в очі та старалася бути якнайбільш м'якою, зручною і влєсливою кіточкою. З тим їй одначе не везло. Забагато тіла було на ній.

На хвилю вона зацікавила Галліна. Приглянувся їй уважніше.

На щоках у неї внутрішня гарячка висадила рожі.

Щось у тій незугарній масі бурлило, якийсь вулкан кипів, але, вибухаючи, гупкав десь у споді і не давав того прегарного полум'яного стовбуря, що своєю красою придавляє всяку людину й примушує призабути, кілька буває з такого вибуху шкоди.

У тій хвилині пригадалась йому Оля. — Яка приємність була-б це для мене, — думав і розкошувався тими думками, — коли-б таке пекло, що дуситься в тій масі тіла, запалало на моїх очах в Олі! — А тут?... бридь, яка звичайно збирає, коли палиться до тебе веснянкувате, чи порепане віспою дівча.

Глянув щераз на Олексиньску. Здавалося йому, що вона читає його думки. Безмежний біль скрився в її грубих губах. Але не плакала. Коли-б заплакала — був-би жорстокий. Для німого болю навіть для такої підстаркуватої жінки родився в його серці жаль.

— А я? — спитала.

— Що ви? — запитав, не розуміючи, як слід, чого бажає.

— А я? Що буде зі мною?

Зрозумів. Вигасаючі жужелі оживають, миготять синявими язичками, як наближується до них легкопальний матеріал. О, він цю тугу розуміє! Став вибачливий для спорідненої душі.

— Людська річ! — виправдував її, — але намагався не дивитися на неї.

Споглядаючи в бік, вимимрив:

— Так! Ви мені будете там потрібні.

Блаженний спокій розілявся по її обличчі. В очах заграла усмішка щастя й лице набрало натхненого виразу. Вона шептала розмолено:

— Найбільша тайна з усіх тайн! Для мене самої недоступна. Нехай-же буду в святині, в якій обручаються інші. Соблюди мя Боже, во твоєй святині...

Світло радості засяє, коли божий старець спасе і вивольить одну душу.

Зацікавлювала його щораз більше. Застановився знов перед тим самим питанням, яке намагався розгадати від самого початку війни. Бачив його прояви у різних відгалуженнях, закарбовував собі його напругу, але не вмів в'ясувати його причини.

Оце дригає перед ним один зі згальванізованих атомів у всесвіті.

Вона подякувала йому, якби їй зробив якусь ласку й пішла. Він ледви завважив, що вона відійшла. Так заглибився в свої думках.

І ним шибав та сама страсть. Чи не виявляється таким робом на нашій гльобі вплив усесвітніх, неспізнаних нами ще сил? Астрономи добачують усю причину в соняшних плямах. Але-ж це не вистарчає! Чисто механічне ділання на органічне життя не викликувало-би таких глибоких духових процесів і не наладнувало-би такого величавого, просто геніяльного своєю послідовністю, звязку між подіями. Таке пояснення вистарчає для астролога, але чи може вдоволити психолога?

Очевидне божевілля огорнуло людство. Чим в'ясувати загальний запал у перших днях війни? Це-ж фермент! Зароїлось у людських муравлищах, заметушились вони. Загальний психозі не піддаються лише одиниці. А жінки своєю істерикою тільки прибільшують гарячку, що опанувала цілі суспільства.

Там замужні плачуть за батьками своїх дітей, а дівчата, як нетлі, падають у розпалений вогонь. Мільйони тягнуться за своїми любками. Гонить ними біс по лазаретах, по комітетах помочі воякам і раненим. Шукують для себе заняття, хочуть чимсь допомогти й врешті десь у кутку піддаються покірно своїй судбі — інстинктові збереження роду.

Мільйони стають проти себе на фронтах: вони п'яні божевільним шалом морду й винищування життя;

а мільйони в запіллі горять здинамізованою тугою заповнення втрат. Затрачуються різниці станів, націй, рас, навіть віку. Примикають на той шал свої очі до теперішні строгі моралізатори й педагоги. Кипить, бурлить життя у збішеній ферментації. На шкаралупі земного гльобу розворушилась приспана енергія. Чи це свідомий того гльобу рух, чи несвідомий відрух у наслідок величніх, але незнаних космічних процесів? Ось питання, на яке мені наука не дає вичерпуючої відповіді!

Хотів ще передумати, яке його місце і завдання в тім процесі, але пригадав собі, що мусить дати диспозиції своїм людям.

Покликав слугу й подав йому записочку.

— Підеш з тим до гостинниці Зеленого Петі. Там запитаеш, чи є чоловік, що називається Короста. Йому віддаш ту записочку. Зрозумів?

— Зрозумів!

Над вечором, притискаючись по можливості до сумерків при стінах, увійшов до Галлінового мешкання знаний уже нам добродій Сергій Іванович Короста.

IV.

Минало літо, заходючись від плачу. Краплини дощу, як сльози, скапували з дерев. Деревя вянuli. Молочний туман надвигав щораз частіше знад моря, йшов на місто й окутував кам'яниці, церковні бані, вулиці, проспекти. Осінь мовчазна, похмура, підходила від дерева до дерева й рвала листок за листком.

Кшесінська, тепер, як порвала з давнім розгульним життям, щораз рідше стрічалася з аристократичними кругами, хоч і не зовсім ще бочилася від них. Зате щораз виразніше бачила, що робиться в нижчих шарах. А вже найуважніше стала придивлятися, як жи-

веться і що робиться по робітничих дільницях міста, в яких щораз більша зростала нужда і частіше родився гнів.

Наслухувала і чула:

— Надокучило. Надокучила війна, надокучило вичікувати на хліб. Надокучило дивитися на пишні панські карети, що звозять аристократію на балі!

Кшесінська відчувала, що йде революційна небезпека. Щось таке йде, як ішло в 1905 році. Йде, не скрадаючись, але й не попереджаючи нікого громами. Як сніговія. З невмолимою послідовністю. Ще покищо на базарах і в підвалах виладовується народній гнів.

Літо обдарило Росію одною побідою Брусілова на фронті, а від половини липня ніодної відрадної вістки.

Цариця знов шукала рятунку в Распутіні, а за нею безвільно йшов цар. Уже був час, в якому здавалося, що цар визволиться зпід його впливу, а піде на руку представникам Думи.

Але-ж ні! Зараз таки завернув з дороги. Кшесінська хотіла зрозуміти, в чім сила Распутіна.

Готова вже була повірити Обайлову, з яким в останніх часах зачала стрічатися частіше зприводу одної, досить зворушливої події.

На Волинськім фронті зловлено молоду польку, далеку родичку Обайлова. Призналася, що хотіла перебитися на німецький бік, до Польщі, куди кликала її туга. Зраджувала обяви умової хороби, але те саме їй і пошкодило, бо військовий слідчий суддя підозрівав, що це зручна симулянтка. Казала ще, що тягне її туди могила її любка в Любашеві. Його німці розстріляли разом з п'ятьма іншими поляками, котрі через фронт хотіли пробитися до своєї рідні у Варшаві. Пробилися, попали в руки німецького військового суду й одним раннім ранком виростло шість могил за містом. Осьтак жорстокий военний закон утишив їх тугу за вітчиною. А вона, причинна з болю, вирвалася з хати

й думала сльозами переконати обі воюючі боеві лінії, що має право помолитися на могилі коханого. Обайлов знав, що одно слово Кшесінської вистарчить і його родичку звільнять. І справді. Тільки натякнула про ту справу Вирубовій, а та сказала цареві й божевільну дівчину звільнили на телеграфічний приказ царя.

Затрогнула знов та справа у Кшесінській ніжну призабуту струну. Пригадалась їй задумчива Висла, розчіхрані надвислянські тополі й білий шляхоцький палац, в якому минули її безжурні, діточі літа. Задзвеніла та струна знов у пустій кімнаті біля півночі. Зойкнула й обірвалась призабута мамина пісня. Присіла несміло в кутку і щораз обзивається сердешною ласкою в найтяжчих хвилинах муки розшарпаного серця.

При нагоді одної такої зустрічі з Обайловим зійшла розмова на Распугіна. Хотіла вивідати, яка є думка Обайлова про того шарлятана. В чім саме є незвичайна сила цього чоловіка, що так довго вміє втримати свою владу над царицею, над царем, над урядом, над цілою Росією. Такого впливу не мали-ж розумніші від нього маги, які ще перед ним шнирялись по царській палаті!

— Я готова — говорила Кшесінська — жертвувати цілою своєю особою, щоби визволити царя зпід шкідливого впливу того «святого чорта». Але інколи сумнів крадеться в серце. Він такий чується самітний. Він, всесильний цар Росії, так чується між своїми дорадниками, як затровлений з усіх сторін дикий звір. Я відчуваю, що в нього ще тільки одна віра осталася: віра в інстинкт материнної любови Олександрі Федорівної до престолонаслідника. Коли-ж вона вірить, що Распутін спасе її сина, то й він у це мусить вірити. Якщо заберемо в нього ще ту останню віру, — тоді готова наступити катастрофа.

Обайлов довго не відповідав на ті її слова. В його

ширих, чесних очах пробивався сердешний жаль. Врешті він відповів по глибокій задумі:

— Сила Распутіна в тім, що його вороги безмежно честилюбиві, крайні себелюби й такі-ж саме хапчіві, як і приятелі Распутіна. Цареві тяжко в них усіх розізнатися, в кого з них більше або менше доброї волі чи зради.

Він щераз пильно подивився на Кшесіньску, а впевнившись, що може з нею говорити по щирості, продовжував:

— Зле є, що в нашого царя забагато серця, бо таке провадить до жорстокости. Зле є, що має він забагато доброї волі, бо та відбирає в нього силу волі. Зле, що в нього забагато довіря до людей, бо з тої причини губить віру в людей. Забагато добра в нього самого, щоби могло бути добре під його пануванням. Тяжать на ньому всі гріхи і всі добрі вчинки Романових. І це є нещастям для нього самого й карою для Росії. Для Росії не треба добрих царів.

Кшесіньській одна думка не давала спокою:

— Що зробити з Распутіном?

— Нічого! — вибухнув Обайлов. — Надоїло мені вже вічно слухати одне й те саме. Распутін і Распутін! Распутін, цариця і зрада! Зрада, цариця й Распутін! Говорять, шепочуть, сичать про зраду. По кутках, від вуха до вуха йде невловима чутка. Викліпуючи побожно очима, захлистуючись фальшивим патріотизмом, ходить по людях гидке й слизьке підозріння про зраду цариці. Без доказів, без аргументів. Виють про Распутіна вже вовки в лісах, піють півні по курниках і цвірінькають на дахах горобці. А дайте-ж ви мені всі спокій! Я довго вірив, що може й справді тих двоє винні. Вірив, поки не переконався, що лиха в цій Росії більше, якби на тих двоє могло стати. Не вірте крикливим спасителям Росії, бо в кожного з них є свій Распутін, а то й по кілька.

Кшесіньска зробила рух, що не розуміє.

— Не розумієте? — гарячився Обайлов. — І я довго не розумів. І до мене приступало! Десять, двадцять Распутінів! Один говорить, що Росія не обійдеться без Дарданелів, другий, що мусить дотримати слова союзникам, третій вигукує, аби цар покликав відповідальне перед Думою правительство, четвертий трясеться за свою землю, пятий є розлізлий, як Родзянко, біля котрого збіглося сто Распутінів. І ніхто цього не хоче бачити й нема проти тих Распутінів ані Гусевих, ані Ржевських!!

Кшесіньска на згадку про Ржевського почервоніла. Вона брала в тій справі участь. Ходила від князя до князя, від політика до політика, висилала листи до різних осіб, а головно до міністра Хвостова, щоби приспішити висилку Ржевського до монаха Ілюдора за границю. Кур'єрську службу виконувала Оля. Ілюдор, один Ілюдор, цей запеклий ворог Распутіна, міг його знищити. Але хтось зрадив цілий заговор. «Святий чорт» знов викопився зі заставленої пастки. Вже на границі схопили Ржевського й вся справа вийшла наверх. Полетів Белецький, що послужив Распутінові у викритті заговору на нього, але й полетів міністр Хвостов, який замачав у тій справі свої пальці. «Святий чорт» ликував. Маша думала, що Обайлов натякає на її участь у справі Ржевського. Тому грала політику:

— Нічого! Нічого не розумію!

— Якто не розумієте?! — обурився Обайлов. — Я кажу, що ліпше мені боротися з одним Распутіном, як з двадцятьма. Я бачу, до чого воно йде. Дрібні люди збіглися коло царя і важничають і надуваються. Кажуть, що він їм перешкаджає і він не дає їм розвинутись на добро всієї Росії. Що конваліями розквітуть і запахнуть, якщо дістануть повноту влади в свої руки з відповідальністю перед Думою. І це називають вони демократією! Ха! ха! ха! Боюсь я тої демократії Мілюкових, що сидітиме, як

ййце в них за пазухою, а за сорюк днів виклюється з того сам Антихрист!

Маша побачила з його мови, що він її у нічому не підозріває. Ще рве на своїх власних бистрих думках, як на запінених, безпам'ятних конях. Зрозуміла одно. Що він стоїть по стороні Распутіна. Але відчувала, що він не заповітрений його духом, ані куплений його грішми. Хотіла зглибити його до дна, тому запитала:

— Чи ви не бачите, скільки вже лиха накоїв Распутін та його кліка?

— Бачу! — відповів запальчиво Обайлов. — Ще й як бачу! Але перестаю бути сліпий на те, що собою уявляють також ті, котрі хочуть прийти до слова по Распутінцях. Є там і добрі люди, але їх жмінка. А за ними суне ціла зграя голодних влади, зисків і гонорів людей. Уже їх тепер видно, як роздягаються безстыдно. Уже мені надоїло на те все дивитися. Крадуть, зраджують і б'ються не за Росію, а за зиски, не оглядаючись на море крові і зростаючу безодню нужди. А цар між ними має гуляти, як між мечами. Питається, ходить, радиться то одних, то других. Забагато любить Росію. Якби більше любив би себе й сам чув розкіш влади, то прикрутив-би сотню з дві Мілюкових з одного, а Андроннікових і Сухомлінових з другого боку й мав-би спокій. І Росія мала-би спокій. А так, то йдемо всі до чортової гибелі!

Обайлов безрадно розклав руки. Кшесінська скористала з хвилевої мовчанки:

— А я всежтаки думаю, що цар найкраще зробив-би, коли-б усю відповідальність передав у руки народного представництва. Тоді й Распутінові прийшов-би кінець і всім гидким поговіркам про нього й про царицю й про зраду й про хабарництво!

— Народне представництво! Коли-б воно було справді народне і відповідальне... Та в цьому й лихо, що воно не в свій час і зле вродилося. В чорного

батька не може бути білої дитини. Вийде отаке чортеня, що гай, гай! Побачиге!

І призадумався. Похилив голову. Не чув, що до нього Кшесінська говорила. Нарешті зодягнувся. Відійшов, зітхаючи:

— Буде, що буде!

V.

Щораз частіше сходилися в Павленків старі знайомі й приходили нові. Оля вступалась їм зі своєї кімнати і відходила до батьків у кухню. Часто чула, як Микитович сперечався то з Ніком, то з Говдієнком. Зайшов раз у хату якийсь старий, кремезний дідуган, сердечно привитався з її батьком. Видно, що були колись знайомі. З кімнати доходили до неї поодинокі слова: Україна, воля народу, революція...

Чула, що нараджуються над чимсь важним. Вичитувала це з їх задумчивих поважних і діловитих облич і з натхненного виразу в обличчі Ніка.

В них є таємниця. Вони працюють. Але-ж і вона не сидить безчинно. І вона взялася за корисне діло. Вона допоможе звільнити нарід від Распутінської язви.

Правда. Крім ненависти, яку відчуває до Распутіна, вона не має того великого задоволення, яке так бе від тих усіх, що сходяться й тайно нараджуються в її хаті. Її більше тягне й манить до них. Але-ж вони всі вважають її ще дитиною. Вони не вірять, що вона може їм до чогось придатися. Це їй ображує. Та ще лиха вона на них за те, що замовкають і перестають таємничо перешіптуватися між собою, коли в хату входить Тошко. Вона вважає, що Тошко з усіх найбільше заслугує на довіря. Ще тільки Нік може з ним рівнятися.

Раз почувла, що заговорили про Антона. Зачало

в ній серце битися. Хотіла знати, чому тримають його здалека від своєї роботи. Зачала наслухувати. Говорив Нік:

— Лебединський добрий хлопець, українець. Але паничик. Дідичівський син і хто знає, чи до руху нашого пристане всім серцем. Знаю його від діточих літ, але в останніх літах дороги наші трохи розійшлися. Не гарантую за нього, але й проти нього не можу сказати злого слова. Думаю, що до конспіративної праці не надається. До революції, вірю, що пристане. Особливо, коли та революція має принести волю Україні.

Олю заболіла та мова Ніка.

— Уух! поганий ти, Ніку! Зависть говорить з тебе. Зависть!

Але-ж у ту мить спохватилася, що робить Нікові кривду:

— Ні! — подумала. — Нік ніколи не був злий. Тільки такий дивний він. Якийсь такий поважний, ну, просто нецікавий. Є в нього серце й чую, що мене любить. Коли-ж і та любов у нього не така, як мені хочеться. Здається, що не цілий він у мені, але горить до чогось ще поза мною. А Тошко то інший.

Наскочили на неї спомини недавно пережитих з Тошком хвиль. Нікого нема в хаті, лиш він і вона. А він шаліє.

Ні, Нік є неможливий! Ну, й не такий гарний!

Пригадала собі, що Маша має для неї сьогодні »роботу«. Зодягнулася скоро й пішла. Мала перенести один лист до князя Дмитра Павловича. Маша просила її, щоб з тим листом була особливо обережна. З нього невтаємничений нічого не довідається: але передчасне переловлення такого листа може непотрібно проволікти справу, а навіть її зовсім унеможливити. Сховала лист за блюзочку й побігла.

Маша не втаємничувала її в усі пружини справи. Вияснила, що так буде найліпше. Кожний нехай своє

зробить і мовчить. Найбільше геройство революціонера — його мовчанка.

Оля не допитувалася. Побігла з листом. Була задоволена. Здалось їй, що підростає, що перевищує всіх тих людей, котрі без діла проходять біля неї. Десь читала, чи хтось згадував їй про Веру Зазулич, про Брешковську. Усміхнулася до тої слави.

— Чекай, Ніку! Ти завжди думаєш, що я нідочого, що я дитина.

Минала вулицю за вулицею. Здалось їй, що постійно йде хтось за нею. Приспішила ходи. Зачала думати над тим, що робити.

Помогає вбити Распутіна. Був їй гидкий, той розпусник! Боялася його. Коли-б не той страх, то може-б і не хотіла брати участі в тім ділі.

Зпоза кварталу виринув перед її очима новий образ. Гляділи на неї великі, страшні очі. Злітали, як за діточих літ на неї, як хижацькі птахи й росли перед нею до велитенських розмірів. Стрепенулась. Щезли. Але в душі остав неспокій.

Зачала майже бігти.

— Ольга Семйоновна Павленко!

Стала, як закаменіла. Перед нею стояв поліціант і якийсь нахабний тип у цивільнім одязі. Затерпла. Зблідла. Зачала дрижати на всім тілі.

— Панночка, куди так утікають? — запитав поліціант.

Отямилась. Пригадала собі, що рішуче ніхто не міг її зрадити, хіба одна лише Маша. А це було неможливе. В мент прийшла до себе:

— Геть! Це-ж нахабство!

Подивилася на них так згїрдливо, що оба типи заніміли. Але їх збентеження тривало тільки одну хвилину:

— Ви арештовані! — сказав поліціант.

Хотіла кинутися втікати. Не було як і куди. Хіба скочити в браму якоїсь камениці, а потім кинутись з

другого поверха в діл. Жах. Здалось їй, що якась по-творя вскочила їй поміж щоки й кілька разів їх щільно придавила. А потім зачала натискати на горло й на очі. Серце товклось їй у грудях, напотикалось на запору в горлі і здавалось, що рознесе грудну клітку з браку воздуха. Не зімліла, але й сил до втечі в неї не стало.

Схопилась за серце й почула під рукою лист.

— Ах! Це він мені так тяжить! — подумала.

Свідомість небезпеки від того листа привернула їй знов притомність та вроджену жіночу проворність. Усю увагу й сприт зосередила на думці, якби то позбутися того листа.

Перш усього зрозуміла, що всякий крик і спротив погіршить її положення.

— Що сказати, коли при ній знайдуть той лист?

Скаже, що це лист двоїх закоханих у собі молодих знайомих. За ніщо в світі їх не зрадить.

— А може краще викинути його?

Остання думка вчепилася її кліщами. Сягнула рукою під плащ, ніби змерзла й гріється. На хвилю стала позаді своїх сторожів. Раптовним рухом витягнула лист і кинула його в чийсь огород. Думала, що не завважили.

Провадили її щораз вужчими вулицями. Нарешті той, у цивільнім одязі, перешепнувся з поліціантом і завернув.

У ній зацеміло серце з остраху. Зрозуміла, що він очевидно вертається по той лист. У тій хвилині поліціант штовхнув її в якусь браму. Йшли довгим, темним коридором і сходами. Нарешті відчинив якісь залізні двері й вона знайшлася самітна в невеличкій кімнаті з двома закратованими вікнами, з одним ліжком, столом і кріслом.

— До милого побачення, панночко! Розгостіться, як у себе дома!

Не подивилася в його сторону. Чула, як замкнув двері на ключ. Відійшов.

Настала тиша. Тишина, в якій думки б'ють у стомлену голову гучніше й болючіше від громів. І гудуть і шумлять, аж заглушують і звалюють з ніг.

Оля довго стояла на одному місці. Найбільш настирливо пхаються вязневі в тюрмі на очі крати. Він утікає перед ними, але згодом вони стають для нього не менше цікаві від дверей. На Олю наскочили думки від дверей і вікон одночасно. Що буде? Як звідсіля втекти?

Аж замучили її ті думки. Тоді кинулася на ліжко. Не збиралося їй ні на плач, ні на тривогу. Що подумують у хаті?

Заснула неспокійним сном. Приходили до неї Тошко, потім Нік, потім батько й мати, нарешті той високий старий дідуган... Зачав на неї дивитися з якимсь таким дивним докором. Чула в тім погляді більше болю, як докору. Тому дуже його чомусь соромилася. Нагло задеревіла. Перед нею стояв Галлін:

— Падлюко! Геть від мене! Геть! — закричала.

Але Галлін не звертав на її крик ніякої уваги. Приближався до її ліжка, а на його устах і очах гралася загадочна, образлива, облесно-обридлива усмішка.

Піднялася на ліжку й наставила проти нього свої дрібні п'ясточки.

VI.

Сніжна курявиця біснуватими голубцями гуляла по замерзлій Неві. Табуном диких коней з усїєї Росії збіглися морозні вігри й летіли на Петроград. Запиналися на неопалюваних коминах робітничої бідноти й прозорими прапорами грізно лопотіли понад палаатами. Тривожно покулились люди по холодних кутах і з острахом наслухували, що твориться в світі.

Пронизливо скомлить над коминами і заводить біля углів.

— Хтось повісився! — загуло біля димаря, з якого, буде тиждень, як не видно було диму.

— Чиясь дитина під плотом змерзає! — заскавувало за углом.

— Віічная!... — жалісно голосили сопілки на зледенілих галузках.

— Ах! Як душно! Відчиніть на хвилю вікна! — розпещено тріпотіла розбавлена графиня Олексинська на балю, що його влаштувала графиня Голіпіна.

Потоки світла заливали розкішні салі. Горіли на жіночих одягах, мигали в самоцвітах, плюскались на відкритих плечах і на відслонених грудях. Пяна розкіш у розбещеному, розхрістаному тяготінні, тремтіла в кожнім русі, в кожнім погляді й насичувала собою повітря.

Духота ще й повищувала ту взаємну тягу двох полів до себе, що по півночі ставала щораз більше безстидна.

Кому що забаглось, розумне воно, доцільне, чи ні, не було кому досліджувати, провірювати та над тим пригадуватися. Ще тільки дехто був осторожний і стриманий.

Хтось учинний поспішився отворити вікно, як цього чомусь забаглось Олексинській.

Потягло різким морозом по зіпрілих плечах, встобурилось бовваном пари через половину салі й хльоснуло білими прутами по виголеному тілі.

Завизчали, затупотіли: Закрити! Зачинити вікно!

Саме тоді переходив біля тої палати Марко Козак з кількома своїми товаришами.

— Осьтут він буде і звідсіль вертатиме до своєї хати. Почекаємо тут на Зимній Канавці, чи на Гороховій?

— Та вже краще на Гороховій. Щодо чого, то тут їхньої собачні забагато! — відповів Задорожний. Пішли. За ними й перед ними хуга товкла головою

об мури, присідала, як змучений птах біля їх ніг, то зривалася до дальшого лету.

Матвій ще оглядався на палату. Змерз був у своїй хаті. По дорозі дещо закрівався, але губу йому заціпило від морозу. Обривок мелодії, що долетів до нього з палати, нагадав йому, що в його хаті не є так весело.

— Чекайте, благородні! Вашу поліцію перетеребимо, подохнете! Така ваша мати!

Язи ставав Матвієві колком між неповоротними від морозу щоками. Зацукувався при кожному слові і з тої причини бурилася в ньому кров. Ніхто його не слухав, бо сніговія думати не давала, не то що.

На Гороховій чекали не довго. Незабаром надіхало авто. Заки Марко встиг підійти, з авта вийшов Распутін і ввійшов у браму. Авто відіхало.

— Без цього не буде, щоби коли його хаги не було сторожі — завважив Марко. І підійшов до брами. Справді. Перед брамою стояло їх аж двох: Поронніков і Деряков.

Марко підійшов до Пороннікова.

— Голубчику! В тебе є ключ від брами. Позич мені на часочок. Потім віддам.

Поронніков не здивувався, але й не був задоволений з такої пропозиції. Тим більше, коли побачив, що діється з Деряковом. Деряков хотів було крикнути, хотів витягнути револьвер, але його крик зі сніговією пірнув губою в білих перинах. Дві сильні руки видерли йому револьвер і закрили рот. Пручався й нарешті зохляв.

Пороннікову не було коли й зіпнути. Марко по приятельськи поклепав його по плечах. А тому здавалося, що такий приятель міг-би вбити чоловіка, якщо захотів-би бути сердечніший. Всежтаки Поронніков був у службі пес і навіть у найтяжчих хвилях не забував виконати все, що було можливе. Взявся на хитроці:

— Ключів від власної хати так само, як своєї жінки на позички не тримаю! — сказав гордо.

— Голубчику! Не бреш! Не твоя хата й не твої ключі.

Поронніков нашторцувався, бо не був при звичаний, щоби до нього, до урядової особи, в той спосіб говорили:

— Чи знаєте, з ким ви говорите? Я високий урядник поліції.

— Знаємо, знаємо! — запевнював його Клим. — Високий, як вош на ковнірі Миколи Миколаєвича.

І без церемонії зачав обшукувати агентів кішени.

— Ах! — розпачав Поронніков. — Це-ж просто богохульство!

Клим витягнув Пороннікову ключ і оставив його Матвієві.

Отворили браму й Марко зі своїми товаришами ввійшли до палатки Распутіна. В сінях побачили кімнату, в якій спали ще чотири поліціанти. Вони тут не сподівалися ніякого нападу. Клим замкнув їх на ключ і ключ забрав зі собою. Поліціанти спали даліше.

Марко залишив своїх товаришів у коридорі, а сам подався до дальших кімнат. Отворив одні двері, в яких почув чийсь голос. У сутіннях, закриваючи собою ледви блимаючу нічну лямпку, стояв відвернений до Марка плечима, Распутін. Він сперся руками на столі і здавалося, що заслухався в стогін переляканої бурею ночі. Хитався по п'яному в такт протяжної мелодії, що вперто зойкала за замерзлими шибамі. Тужливий голос віолончелі, що нісся з ним з балевої салі, мішався з тим зойком бурхливої ночі в смутний акорд безнадійності.

Щоби відірватися від того акорду, налив собі горілки і, хитаючись даліше по п'яному, затягнув жалісно:

— Нам некуда боольше спешіть...

Нащурив уха. Навіжена мелодія заглухла біля

вікон. Стало лячно, що знов задре за душу. Розвів широко руки, якби хотів розігнати тьму й нечаяно вдарив з розмахом закаблуками об долівку:

— »Ідж, пий, гуляй, кохай,

Чей жиєш лишень раз«...

Похилив голову, наче-б дивувався своїм ногам, чого це вони плутаються й не вспівають за тактом пісні. Отак похилений, наткнувся нагло на Марка. Підніс голову, замахав безладно довгими руками, занімів і задубів. Злякався. Не посмів і ворухнутися. Думав ще тільки, чи це зява, чи дійсність. Чи може сниться йому п'яний сон.

Марко стояв і насмішливо дивився на Грішку, який, непорадно заточуючись, хильцем поступався перед ним назад. Нарешті натрапив на якесь крісло, впав на нього безсильно й дивився на Марка блудними, божевільно переляканими очима.

— Ти, ти знов туг? За мною? Чого?

— Ні! — відповів йому Марко. — Не за тобою!

— Чого напастуєш мене, аж у моїй хаті? Чого зайшов ти в столицю царя Петра?

— Мое діло, чого я в столиці царя Петра. Може незабаром дізнаються про це його внуки. Але тепер мені до тебе діло.

— Говори!

— Де тепер є і що зробив ти з дочкою українських степів, яку напастував ти вже раз у циганській гостинниці, а яку я тоді визволив? Памятаєш?

Распутін закліпав здивовано очима. Він ухопив себе за груди, поклав руки на хрест і тихо прошепотів:

— Памятаю. Але присягаю, що нічого про неї не знаю.

Марко стояв над ним, як велитенська, обривиста скеля. Распутін хотів кричати за жінкою, за сторожою й рівночасно подумав, що те все даремне і зітхнув: від судьби не втечеш!

— Не знаєш, де та дівчина? Правду кажеш? — допитував Марко.

— Не знаю.

От-от можна було повірити тим п'яним, пере-
ляканим очам, в яких замиготіла щирість, а в мові брє-
ніла струна певности.

— Як тобі вірити?

Нагло пригадав собі:

— Присягай на Правду Абалакського монаха! — приказав.

Лице Распутіна викривилося. Він став смертельно блідий. Закрився рукою перед грізною зявою. Не хотів присягати. Зачав дрижати, як осикове листя. Підніс обі руки:

— Чого тобі треба?! Пропадь ти з моєї дороги!
О, будь ти навіки проклятий!

Вимахував руками. Хотів зірватися на ноги, хотів кричати, аби аж мури тряслися, хотів скочити й дусити, але холодний спокій і погляд очей Марка немов пришилили його до крісла. Висів на ньому, перехилений об поручча стола і запінився в безсилій люті.

Марко підніс свою дужу руку:

— Говори правду всю, а то ще тепер сповниться велике слово.

— Присягаю!

Єкрутив голову на стіл. Здавалося, що розтрясе ним хлипання. Пригадалися йому давні, дуже давні часи. Доля судила, що зустрівся з отим чоловіком, неспокійним духом українських степів, в Абалакському монастирі. Святець Ярослав Медвідь сказав їм обом на життєву дорогу:

— Ідїть у світ у мирі. Шукайте злагоди між собою. Щєраз зійдуться ваші дороги. Коли не буде духа образи й кривди ні в одного з вас, оба житимете. Коли-ж ні, — один з вас, що винуватий, погине. І час той недалекий...

Як сонце між зеркалами, як громи в лісовій гу-

щавині починають тепер бити в Распутінову уяву ті пропамятні слова. Довгі роки, щасливі, минули з того часу. Кинула йому судьба неабияку грінку. Сповнилися і ніже тії коми не убуло з віщих слів монаха. Судьба всієї Росії опинилася в його руках. За весь той час старався бути духом злагоди. Щоб потрапити і вгодити монахові. З нараженням власного життя боровся проти кровопролиття, проти всяких воєнних авантур. З тої причини наразився на смертельну ненависть воєнної партії. Ні грошей, ні слави не був так спрагнений, як мира.

— Ге! Ге! — часто говорив він. — Там хитрий англієць з французом підозрівають, що німець мене перекупив на свій бік. Немає в нього стільки грошей, скільки в мене жаху на вид людської крові. Вбивство це гріх гріхів! Мира вони бояться, а я війни. Але знов щось важке і важне закотилось на мою дорогу. Чого став на ній Марко Козак? Він віщує лихо.

Распутін уже протверезився зовсім. Чув, що сили тіла повертають до нього, але сили духа відходять. Таке нападає на нього тепер часто й то від хвилини, коли побачив Марка в Петрограді. Відібрав йому Марко силу і віру. Торсають ним від якогось часу дві думки, замість одної, що вирішувала, як досі, без сумніву кожную справу. Став слабим чоловіком, що сам шукає, де-б йому спертися. Уже він не найсильніший, уже тривога, як скажений пес кусає його ногу й не помагає втеча.

В Думі накинувся на нього Мілюков і за нього на цілу царську сімю. Голосно заговорив про якусь зраду.

— Дурне воно! — злісно подумав Распутін. — Кого міг цар зрадити? Себе? Кого цариця? Свого чоловіка? Кого я? Царя? Нарід?

Зненавиділи Протопопова... Чого хочуть? Сам-же Родзянко запропонував його на міністра цареві. І ста-

лось по його волі. А тепер цькують проти нього, а разом з тим у всім знов таки обвинувачують мене!

Всі ті думки скипіли в Распутіновій голові в одній хвилині. Марко не дивився вже на нього. Обернувся і відходив.

— Спинись! — затримав його Распутін.

VII.

— Чого тобі? — запитав уже від дверей Марко і затримався.

— Чого тобі? — глухим стогоном загуло з Распутінових грудей.

— Сказавже я!

— Ти мало сказав. Скажи більше! В тебе є більша причина. Готуєш щось велике. Не даром неслож тебе з твоєї України аж у Петроград.

— Не твоє діло!

— Мое! Може погодимось. Не муч. Від хвилі, коли вперше я тебе тут побачив, дивно опустили мене мої сили. Тривога як трійливе жало змії відається у мое серце. З московськими бунтарями діло не страшне. А от з вами, чи з поляками, чи з євреями діло страшніше. Для вас цар чужий і Росія чужа.

— Розвідати мене хочеш? Як охоранник! Не шкода заходу?

— Ні! Не те! Шукаю розради для своєї грижі. Тічня вовків окружила мене. За поміч віддячу. І цар помилує! Побачиш як обдарує...

— Мені нічого, ні від твого царя, ні від тебе не треба.

— Знаю. Тобі життя не довше від неправди на Україні. А життя з неправдою мука. Шукаєш за могилою для себе і за нею зайшов аж сюди. Думаєш, що знайшов край своїм мукам?

На лиці Распутіна появилася хитра усмішка. Він начеб-то повеселішав на хвилю. Говорив далше:

— Не для тебе окаянного земля Петроградська. Вона тобі не рідна, вона тебе не розгрішить і тебе не прийме. Чого шукаєш тут і мене непогрібно турбуєш?

— Тим разом зрозумів я, що краще мені до твого царя і царенят прийти в Петроград зі залізом у руках, як зі залізом на руках і ногах. Уже ви в нас витеребили і Полуботків і Кальнишевських і Залізняка і Гонтів. Може ще Брюховецькі знайдуться на ваше щастя і наше горе. Але всежтаки наука в ліс не пішла!

Распутін знов нахмурився.

— Розваж, скільки крові. Море! Море глибоке, якому дна не видно, і, в якому землі не достати! Розваж, розваж те ще раз, окаянний!

— Мені однаково! Ти з твоїм царем землі тої не даш.

— Дам! Обіцую! Присягаю! — скоро запевнював Распутін. — Уже я царя перемовив. Думські і земські діячі ще боронять дідичів. Та їх опір зломимо, землю селянам дамо, попів перекупимо. Царя народнім, селянським царем зробимо. Народне море взбудимо: залле воно ту панську клетіню коло царського престола. Затопимо ту тічну вовків, що обскочила мене, дорадника з народу і дигає на моє життя. Закінчимо нерозумну війну. Народне море втишиться біля стіп свого царя і настане мир між його підданими. Подумай!

— Волі народів не дає.

— Дали б. Та народ її не хоче.

На лиці в Распутіна знов хитра усмішка, а в очах жар. Губи в нього дрижать, а руки літають з вітром думок.

— Хіба ти думаєш — гарячився він далше — що народ хоче волі? Неправда! Це Родзянки з Мілюковими хочуть волі для себе. Царя і царицю хочуть повернути в поганячів, а народ хочуть запрягти в ярмо. Замість одного царя, тисяч царів хоче сісти народів на шию. Русському народів волі не треба.

— Чого русському народів треба, не моє, а його

діло! — відповів Марко. — Мое діло, це діло українського народу, якому ви всі, від царя починаючи, а на юродивім Колябі кінчаючи, заграбили землю і волю. Століттями випивали ви його кров. Його кістками вимостили собі Петроград, його багатством запаслись, а його провідників заморили голодом по тюрмах. Чуеш? Від Петропавлівської твердині іде зойк! Послухай. У тім зойку може почувеш стогін тисячів умираючих за волю українських борців. Тоді зрозумієш, що таке призвало мене в Петроград і чому я спокійно вмерти не годен.

Распутін, як безвладно звитий клубок, скорчився на кріслі. Його очі посоловіли. На чоло виступили йому холодні краплі поту. Він глухо й неначе лише до себе самого вистогнував:

— Так! Уже йде! Невмолимо наступає те, чого я найбільше боявся, а що здається невідхильне. Брат повстає проти брата. Щоби відділитись. Цареві ніж у спину в найтяжчу для нього годину. Чуєш ти, що спокою не знаєш на своїй землі? Може ще якось злагодимось. Землю тобі цар поверне. А волі не може, бо мусів-би зломити присягу самодержця. Не може! Розумієш? Батькові присягав, що корону і власть зберігатиме таку, яку від батька дістав. Таку мусить синові залишити. Волі Україні дати не може. Врешті, яка там Україна?...

Він сердито гримав кулаком по столі. Ненависть росла в ньому і повертала йому сили. Заграла в ньому жилка сибірського варнака, який цінить свою лише волю і то настільки, наскільки йому її треба, щоби нажитись. Якому: і в пюрмі треба мати раба, над яким міг би збиткуватися. Заграла кров завойовника, розбишаки, що сам пропаде, а не віддасть награбованого. Закипіла в ньому лют, що стає проти нього нова бунтарська сила, яка загрожує його накопиченим статкам. Невжеж той бунтар має покерешувати йому всі його пляни і заколотити ситий спокій?

Ніколи!

Він зачав шукати чого то під столом.

Марко завважив той його рух і почув дзвінок. Зрозумів хитрість царського ступайка, що хотів узяти його на щирість, а тимчасом дзвонив за агентами. Знов заклекотів гнів у Марковій груді. Не то власний спогад, чи прочитана в історії картина, мигнула йому в пам'яті.

Де то? Де зустрічав він оту крокодилячу щирість? Ага! Гурев! Царський посіпака, що запросив Гонту і Залізняка до себе в гостину на те, щоб їх видати поляк кам на знущання і смерть. Став перед ним генерал Текелій, що запросив гетьмана Кальнишевського в гостину на те, щоби його в кайданах вивезти на холодну північ.

Кров закипіла в Маркові:

— Ха! Ха! Ха! Сатано! Людський виродку! По щирості з тобою злагоди не буде. Дзвони, дзвони до суду-віку! Ох! погань-же ти плогава! Зі мною буцімто злагоди шукаєш, а ніж проти мене гостриш! Усі, усі ви такими стаєте, як тільки лизнете хоч трохи влади над нами.

Він ішов грізний проти Распутіна з піднесеними руками.

— Ха! Ха! Ха! — сміх його гремів як скельні зломи, коли сипляться з небосяжних гір. — Даремно дзвониш. уся твоя служба під ключем. Як щурі у залізній клітці.

Распутін зірвався з місця як опарений. Голову похилив і кинувся як щеня Маркові до горла. Його голос хрипів. Не говорив, лише харчав. Не міг досягнути руками до горла. Марко як гадюку вхопив його за шию. Не памятав що робить. Притягнув його до себе і в вибалушені з браку віддиху очі, бризнув:

— Ти гірший від гадюки, бо вона сичить і можна бачити її жало. А ти, безсмертний Іване Грозний, обнімаючи й цілуючи власну дитину, задусиш її і гіренько при цьому проливатимеш свої сльози. Скажи! Хто? Хто в тобі сидить? За яку кару мусить тебе земля носити?!

Распутін тріпав руками. У смертних судорогах кидалось усе його тіло. Посинів. Але в вибалушених, на-

біглих кровю очак, життя не конало. Ті очі начеб-го сміялися з Марка:

— Не твоя сила!

Марко з огидою пустив його:

— Іди! Іди, озвірілий! Шалій, збиткуйся, знущайся, скаженій, аж поки добрі і лагідні не опритомніють. За грішними твоїми плечами їм добре і вони не турбуються, що хтось там стогне від голоду, горить від спраги і гине без волі. В їх добросерді твоя жорстока сила. І поки вони добрі, ти безсмертний. Іди, іди на інші, страшніші, бо свої руки. Не на мою долю твоя смерть. Гуляй, розперізуйся! Твоє вже недовго! Я тобі ще допоможу! Ще як допоможу! І аж тоді відпочину!

Відходив. Якийсь тягар давив його, аж дудніла долівка під його ходом і дринчала склянна посуда на столі. Сніговія сухими снопами розсипувалася за вікном.

VIII.

Распутін деякий час лежав без руху. Прищурився і наслухував, чи може й справді вибився зі сил — не можна би впізнати. За якийсь час, коли затихли кроки і лопнула сильно замикана брама, одна вія в Распутіна задрижала.

Хуга за вікнами квилула болісно. Надірвала якусь бляху і товкла нею до байдужого, холодного муру.

Распутін широко розплющив очі, піднісся і ревнув як ранений медвідь. Не страх, але злість метала ним з кута в кут. Вибіг до спальні і загримав до кімнати, де спала його дочка. Вибігло худеньке, заголюкане, миршаве дівча і втікло, налякавшись рідного батька. А він біг далше і кулаками гримав у двері, де звичайно спали агенти. Двері відчинилися. Агентів розбудив був уже дзвінок. Але не могли так скоро виломити замків і засув.

Коли побачили Распутіна живим, заспокоїлись, а він лаяв їх останніми словами. Були до цього призвича-

ені і злісно мовчали, мовляв: дурій, але сам. А ми мовчатимемо.

Вибіг на двір. Збіг по ступнях, а агенти за ним, Шурнуло снігом. Дунуло з навісною силою, аж усі заточувалися мов п'яні. Распутіна не опам'ятало. Прискочив до Пороннікова і зачав гатити його по голові. А цей наставляв свою голову і покірно хилився до стіп »божому старцеві«.

— Побий, побий мене, сило божа!

Агенти поставали безрадні і дивились ніяково, як їх начальника копають, б'ють, деруть з нього волосся і одяг. Битий обмацював за кожним ударом побите місце, не так з болю, як з цікавості, чи великого набито йому гудза. По такій операції був уже безпечний, що дістане похвалу від свого начальника Глобачева.

Нарешті, Распутін змучився.

— Чорте! Навіщо ти його впустив? Чому ти його не затримав? — вишипів.

— Йх усіх було аж пятьдесять, а нас лише двох! — відповів Поронніков. — Одно щастя, що там, де я є, нікому ніколи ніщо злого не може статися. Хіба лише мені самому. Та краще, щоби я сконав, ніж би мав не виконати свого обов'язку.

При тих словах зложив руки якби до молитви.

— Ось подивіться, як виглядає жертва сумлінно виконаного обов'язку.

І він став Распутінові показувати своє побите, скривавлене лице і раз-за-разом пхивкав.

Распутін опритомнював від його плачу. Цей агент був такий нещасний. Распутін дивився на нього, дивився і спльовував з пересердя.

В хуртовині мелькнув йому забутий уже, давний образ його власного життя на Сибірі. Побили його сибіраки, раз до безтями, підозріваючи, що він покрав у них коні. І викинули побитого під дерево, що самітно росло в чистому полі. Мабуть думали, що він уже труп. Не виплатиться у таку сніжну, вітрову ніч

вішати трупа на гиляці. »Зачне ногами баламкати і наведе лихо на село«, — говорили. І залишили його в тій думці, що всеодно на морозі заковязне, коли ще досі який дух у ньому теліпається. А він тільки притаївся. Вігер пожалів його. Затримувався на гильках. І плакав з ним разом. Охолодив йому гарячку. Це була хвиля, в якій він зазнав у тім часі найбільше сердечности на світі. Тоді рішив іти з рідного села далеко, далеко.

Саме тоді зачалася для нього добра доля і вступила в нього віра в свою добру зірку. Приплентався до Аба-лакського монастиря, набрався науки від вищого монаха і впізнав свою силу. Аж дивно нераз ставало йому самому. Пізнавав і відчував людей. Чи вони тихі і влеглі, чи сильні і небезпечні, особливо в гніві. Відчував, як підступати до перших і вступатися з дороги другим. Як підтримати перших і заманювати других. Відчував людей, якби сидів у їх душах. Майже читав, так здогадувався, що думають. Бувало нераз сам мусів утікати зі своїми очима, щоби не пізнавали, що він ними проглядає кожного аж до дна. Випробовував свою силу на покірних прочанах. Впізнав, що його очі і голос мають якусь більшу як у других, звичайних людей, силу. Завважив у нього ту силу монах Медвідь. Цей учив його не лиш евангелія, але і лікування хорих очима.

Ті спогади і невиразний неспокій, який став мучити його від кількох тижнів, навів на нього тугу. Стало йому жаль поцтивного Пороннікова. Похилився над ним, дивився йому в очі. Здалось йому, що не бачить у тих очах ніякої злости. Вігер схопив його за поли і потягнув до агента.

— Братіку добрий, вибач!

Обнімались і плакали. Більше плакав, але й перший прочунав Поронніков:

— Служба! Служба перша! Чого стали як турки!? — нагримав на підкомендних. — Зараз мені летіти за ними і розвідати, куди пішли. По одному, не разом, валокі!

— А ми — звернувся він до Распутіна — потелефонуємо тепер генералові, щоби зарядив погоню в цілім місті.

Потягнув Распутіна за собою. Уложив його на софі і пішов до телефону.

Щойно тепер Распутін розтаяв на добре. Тривога наскочила на нього. Насіли на нього спогади з цілого життя. Чи то вже справді остання перевірка? Чує тривогу в серці, а не може розпізнати, де грозить небезпека. Що небезпека якась висить, видно з того, що зайшов тут Маркю, з яким святий монах так тісно звязав його долю.

Незглибима чорна безодня велитенським ковпаком насувається йому на очі. Не з долу а з гюри вона суне. Жах, яке страхіття звалиться з теміні.

Хотів зірватися і втікати. Підогнати б щераз і щераз свої коні, як підганяв давніше на найбільш обривистих і небезпечних закрутах... Шибалож ним від Уралу по Єнісей і Петроград і не звихнувся ні разу. Ех, що це за їзда була до Царського Села! Розкіш, скільки ворогів розтоптав по дорозі... І побідив...

Та тепер туга і **тривога** обкрутились йому довкруги серця.

Трохи тиші! Бо стомився. І мати приснилась. Трохи тиші. Кришечку. Маціцько. Бо не стає віддиху.

»Ямщик, не гані лошадей«!

Забаглось йому тепер тої пісні. Хто це так гарно її співає? Хто то тягне його до себе? Юсупов! Поїхати б до нього. Щераз підбичувати свої коні. Вирвати б його, Юсупова, як щеня від суки і нехай його мати йде за ним покійно і слухняно. Змовляється вона з царицею вдовою і Миколою Миколаєвичем, щоби розчавити його на порошок. А так видре він їй сина і покерешує всі її пляни.

Пригадав собі, що Протопопов радив йому цими днями нікуди не виїжджати ані не виходити, бо готується замах на нього.

Чи раз уже спокушувалися? Дурниця, те, що каже Протопопов! »Гайда тройка удалая«!

Зірвався і побіг до телефону. Подзвонив до Юсупова:

— Можна сьогодні до тебе голубчику? Не можна? Так коли? Добре! Нехай буде! Отже шіснадцятого, біля дванадцятої в ночі. Але не забудь, любий! Сам приїдеш? Добре! Приїзжай! Я накажу службі, щоби тебе пропустила. Нікому не говорити? Добре, добре, любий. Ох, люблю я тебе і твої пісні! Нехай благословить тебе Господь!

Відлучився і зателефонував до Глобачева. Вияснив йому, хто робив на нього напад. Що напав на нього в його власній хаті старий український революціонер, з 1905. р., який брав живу участь у заворушеннях у Києві і на Чернигівщині. Він старий революційний практик і головню організує малоросів у Петрограді. Він більше небезпечний як інші революціонери, бо ненавидить Росію. Його за всяку ціну треба зловити, бо в столиці, в якій і так усе зворохоблене, він готов наробити великого лиха.

Глобачев обіцяв доложити всіх зусиль.

По тім усім Распутін уснув неспокійним сном. Нахилився над ним монах Ярослав і шептав:

— Гнобити й визискувати брата те саме, що вбивати його і пити його кров.

Распутін кидався під поглядом монаха і прів так, що піт аж заливав його. Він будився, хрестився, але зява всеодно повертала і вдивлялася в нього гнівно, гостро й пронизливо.

ІХ.

Стільки жару і холоду, що їх пережили старі Павленки, повинні були загартувати їх на сталь. Бач, не загартували! А були в них гарячі дні, в яких на пригіст їх щастю грало над ними стострунним промінням

палке, найлюбіше в світі, українське сонце і в серцях у них також горіла негасима ватра... молода, палка, сильна, любов, яка ставила чоло всім лихам.

Це був жар, якого не могли вхолодити довгі, гіркі літа скитальщини по першій революції: літа повні біди, горя. Нераз бракувало кусника хліба для дітей. Треба було з бороття за нього руки повибивати, треба було борсатися, аж віддиху не ставало. Але негасимий вогонь горів у Павленків, всеодно, чи було чим у печі запалити, чи ні.

Аж тепер, на краю літ, у проклятім Петрограді, з розпуки наче б вигасла їх родинна грубка. Студінню дихнуло в хаті, зморозило все, що в ній було, потягло інеем святі ікони і відморозило юні спогади.

Перший ранок був смутний, коли старі повставали по безсонній ночі й зрозуміли, що з Олею мусіло трапитися щось зле. Вже майже не потішували себе, а Микитович був злий. Вчора ще мав кілька слів розради. Сьогодні не знав, як заспокоїти і погодити старих, які часами, якби шукали зі собою ворожої зачіпки. Микола розумів їх розпуку. Не знав, як її втишити.

Гримнув дверми і пішов шукати за Олею на місто.

Знов день заходив. Старі шукали також. То вибігали з хати, то прибігали, суятились. Під вечір перестали до себе говорити.

Тільки дивилися на себе великими, перестрашеними очами.

Як друга ніч зачала надтягати зі сніговією, Марія Семенівна сіла скулена в куточку. Не світила й боялася зачинати розстелювати.

Сиділи в двох найдальших від себе кутах малої кімнати і коли одно старе дивилося на вікна, то друге в протилежний бік на двері. Сиділи як приховані во-роги. Не говорили до себе, бо останні слова, мовляв: »не допильнувала«, »не допильнував«, густою, кривавою флегмою загатили їм груди. Боялися заговорити, ляка-

лись голосніше дихнути, щоби з викинутою флегмою не зачався вибух крові.

Такий несамовитий біль і розпука били з ючей кожного зі старих, що нарешті перестали на себе дивитися. Ще тільки боком слідили за собою і наслухували, що котре робить. Не їли й не спали. Коли одно вибігало з хати, друге вибігало за ним. Колиж третій день, скулившись, тікав з метелицею вулицями міста, старий, лякаючись ще одної ночі, вийшов з опустілої хати. Хотів обійти всіх знайомих і випитати, чи де не бачили, чи не чули.

Вона пішла за ним. Сурганились у сніговії обидвое дві чи три години по сніжних насипах. Аж вибились зі сил. Вітер так шморгнув старим, аж він захитався, потягнув за собою жінку і обоє впали на землю.

— Спочинь, стара, трохи! Потім підемо далі. — заговорив.

Подивилася на нього і мов круцями прошибла його питаннями: куди?

Хоч слова не сказала ні одного, така стала покірна.

Призадумались обоє над тим тяжким питанням. Згорбилися і ховали від тої хвилі всі думки під себе. Аби було тепліше. Не мали сил іти. Ніч була без серця, груднева, морозна. Тільки ласки, що обтулювала старих і обліплювала їх, аби якнайдовше затримати в них духу.

Крутовиною зачали збігати до Филимона спогади з минулого. Від шлюбу аж по Петроград. Замість замерзлої Неви, побачив Дніпро в самім гарячім літку. А в середині хвилі, в чистісінській голубій воді, топилася Оля...

Тільки б клюку яку подати. Нема!

Филимон з остраху скрикнув. Не мав сил кинутися до води, лиш ковзуном сунувся над берегом. Зачав на весь голос кричати: »рятунку!«. Зачала за ним і собі кричати Марія Семенівна. Це не був крик, лиш стогін.

Хтось надходив. Нахилився і ахнув.

— Дядьку Филимоне! Маріє Семенівна! А з вами що?! А ви ту як? Таж ви вже майже закачаніли!

Це був Нік, який вертав до касарень. Хотів підняти їх. Та не було це так легко. Тоді побіг до найближчої хати. Прибігли люди і занесли старих до сіней. Там зачали їх відтирати. Нік післав по візника.

Як тільки старі прийшли до себе, зачав питатися, що з ними сталося.

Коли довідався, закаменів. Сидів і не ворухнувся. Чужі люди дивилися, чудувалися і боялися випитувати.

Біль висів у повітрі неприступний. Нік мовчав, а в голові йому шуміло від думок. Зблід. Руки йому дрижали. Але боявся ворухнутись, щоби не сполохати розпачі, що покищо сховалася під крильми думок. Коли пирхнуть, голова лопне з болю.

Надіхали сани. Добрі люди всадили старих. А Нік присівся разом з ними і напів ошеменілий буркнув візникові, куди має їхати.

Всю дорогу дошкулював йому дзвінок. Янчав, що годі було витримати.

Це Ніка дратувало. Розхитувало йому нерви тоді, коли чув, що повинен їх тримати в руках, аби не драцювали в розтіч.

Подивився на двоє безпомічних старців. Зрозумів свою ролю і перемиг себе. Ще не знав, що має робити. Але вже зростало в ньому почуття обов'язку, а за тим воля захистити тих покритих. Заки приїхали до хати, Нік був уже паном своїх думок.

У хаті застав Микитовича. Поклали старих до ліжка і стали передумувати над тим, що робити. Микитович сказав, що шукав уже за Галліном, бо підозривав, що саме він занапастив дівчину. Знайшов його мешкання, але не застав його в хаті. Хотів просто зайти до нього і не кажучи ні слова, бити в його вилізаним лицем.

А там, чи в суді, чи як, нехайби вийшов скандал.

Нік був переконаний, що в тій справі замачав свої

пальці Распутін. Микитович здивувався, звідки приходять Распутін до Олі.

Рішили зараз рано дати знати на поліцію і випитати, чи, бува, не арештували десь дівчини помилково. Різко тепер буває. А потім Нік мав піти до Галліна і просто запитати його, що зробив з дівчиною.

Чим більше було діла, тим краще почував себе Нік.

Рано повідомили поліцію. Ніуден з комісаріятів не міг дати їм вичерпуючого вияснення. Упевнилися тільки, що її не арештовано.

Залишалось тоді піти до Галліна. Пішли.

Микитович чекав у брамі, а Нік увійшов до середини.

Коли Галлін побачив Ніка, в першій хвилі неспокійно оглянувся за револьвером. Але позатим ніуден нерв не задрижав йому в обличчі. Сподівався таких відвідин. Навіть легка, зневажлива усмішка заграла на його устах.

— Пане графе! — заговорив до нього Нік. — Хочу порозмовляти з Ольгою Филімонівною, щоби довідатися, чи волею чи неволею вона в вас?

На таке питання без обиняків, без оговорок, Галлін не був приготований. На соту частину секунди слідне було на його обличчі змішання. Він дещо зблід, але відразу повернув до рівноваги.

— Це нахабство! Ви яким правом напастуете мене в моїй хаті?

— Правом чоловіка, який уже раз в обороні тої пані вимаглював ваше графське обличчя! — вибухнув Нік. — Памятаєте, пане графе?

— Не позволю себе ображати в своїй хаті!

— Позвольте! Я вас знаю!

Галлін не знав що робити. Покликати прислугу було незручно, битися самому небезпечно. Нагло зацікавив його Нік своїм темпераментом.

Рішив спокійно приглядатися, що такий чоловік у такім положенні буде робити. Цеж прекрасна нагода

подивляти ферментуюче життя у самім його окропі.

— Сідайте, пане поручнику, успокойтесь, — мягко як лікар нервових недуг, припрошував Галлін. — Скажіть нарешті, чого від мене хочете, бо до цієї пори ви тільки вибухаєте.

Завважив з насолодою, як у Нікові змагався сумнів зі зростаючим обуренням.

— Не вдавайте турка! Скажіть де дівчина!

— Пане поручнику! Я розумію закоханого, якому втікла любка. Ображена гідність відкиненого самця дає йому велике право вишалітись. Але зважте, пане поручнику! Навіть у своїм жалогіднім положенні ви повинні були подумати над тим, чи не було б більше романтично, коли б ви вишумілися на бистрім коні у чистім полі, а не в мешканні зовсім чужої для вас людини. По вашім виговорі видно, що ви малорусский козак і з вас повинен бути добрий їздець...

Нік усею силою волі здушив у собі всю лють. Стрілка майже фізичного болю прошибла його мізок. Чув, що той жулік саме винен. Хотілось скочити до нього й душити за шию так довго, поки не скаже всієї правди.

Галлін сидів спокійно і прижмуреними очами слідкував не без зацікавлення за кожним рухом Ніка.

Цей, не питаючи дозволу, отворив одні двері й другі й треті. Дивився, чи не має де захованих дверей.

Галлін увесь той час сидів у вітальні. Коли Нік вернув, застав його в тій самій позиції і на тому самому місці.

— На тому ще не покінчиться! — погрозив Нік. — Зараз зроблю ще донесення до поліції.

— Пожалуста! — ввічливо відповів Галлін і глумливо розсміявся.

Нік вилетів від Галліна, ледве пануючи над собою.

— Нема її в його хаті! — сказав до Микитовича. Я перевірів усі кімнати. Але саме тепер набрав я твердого переконання, що та каналія щось знає. Не бувби

такий спокійний, коли нападають на його хату. Треба дальше шукати.

Рішили наперед піти далеко за місто, де в селянина, кольоніста з України, мешкав Марко Козак. Нік відчував, що дідуган, коли не порадить, то принайменше розрадить.

Старий з перших слів зрозумів, що з його двома земляками недобре. Що надто вже вони перейнялись долею пропавшої дівчини. Похитав головою і буркнув: — Борці повинні мати кам'яні серця.

Колиж побачив німий біль в очах Ніка, жаль зробився старому. Він подобрів, усміхнувся і сказав жартиливо:

— Пане поручнику, чи не тонете ви вдруге, та вже в іншому Дніпрі?

Нік похилив голову. Тоді Марко зрозумів, що треба щось зробити для того молодого чоловіка, щоби не втратити його для революції. У молодих така любов викрещує любов до ідеалів і дає міць і відвагу в боротьбі за загальну справу. Через неї може заломатися життєва енергія в молодій людині, або досягти небосяжних вишин саможертви для добра всіх. Марко не хотів досвідчувати. На досвіди і іспити не було тепер часу. Старі божки счорніли в Петрограді. Їх товпа вже качала по болоті і обмарала жовтавою слиною жовчі.

В таким положенні люди зі сильним революційним завзяттям рішають. Марко чув, що Ніка треба зберегти для справи. Щоби був сильний і морально і фізично.

І він рішив йому допомогти. Особливо ще й тому, що покривджено українську дівчину. Це треба зробити, щоби направити кривду, але ще й з почуття національної солідарности.

Пішов з Ніком і Микитовичем до Павленків, щоби дізнатися про подробиці.

З ким заходила, куди ходила, чим цікавилася.

Нічого не знали. Вони її любили й нічого про неї не знали.

Марко сумтно похитував головою. Питався, чи тягнулася до своїх старих знайомих з України, чи цікавило її більше чуже московське петроградське товариство.

Нічого, нічого про те не знали.

— Зле є! Зле! — сумно повторював Марко. І звернувся до Марії Семенівної.

— Недобре, ви, мамо, робили для своєї дитини. Ви дали їй тіло і душу. Але завжди старались, щоби заспокоїти лише потреби її тіла. Ви давали їй харч, одяг, ви висилали її на науку танків, ви дбали про її освіту і науку, щоби могла заробити собі на хліб. Але ви не навчили її любови до своїх рідних сторін, до своїх земляків, до України. А вона зачала шукати за чужим, замість віддати своє серце своєму.

— Ой, чи раз я їй то говорила! — боронилася Марія Семенівна.

Марко став тоді випитувати Ніка.

Нік знав більше про Олю. Він розповів Маркові про все. Тоді саме Марко рішив поговорити з Распутіном.

X.

Зелений Петя дуже любив гроші. Тому не довго роздумуючи, взяв тих сто рублів, що йому їх дав Короста від Галліна. За те зобов'язався відступити йому на тиждень доволі паршивеньку кімнату і приобіцяв мовчати як земля. Всеодно, щоб там у тій кімнаті робили, він має мовчати як гріб. За те при кінці умовленого речинця дістане ще сто рублів.

Оль райт! Нехай матрози посвідчать, що Петя Зелений все те виконає солідно.

Або то йому першина?!

В його гостинниці товчуться від кількадесяти літ і благородці і дрань. Стіни не витримали б, а він витримав, слова не писнув. Що бачив, що чув, однаково, як

камінь у воду кинув. І тому Зелений Петя був на цілий Петроград славний. Йому довіряли і він своїх гостей умів пошанувати. О, це був угідник!

За грошики вільно було в його гостинниці пошуміти і розперізуватись до схочу: розхрістана голота його любила, бо любив допомогти всякому братові. Особливо, коли такий попав у хурдигу. А наш брат попадав сюди і раз і не два. І частенько ні за цапову душу. Такому Петя помагав. Той йому потім віддячувався, як виходив на світ. То гостя з гостею привів, то срібло-злото якесь за безцін у нього збував. Знався Петя і з поліціантами і з вязничною владою. Шанував він їх, шанували вони його. Часто його слово, а ще більше рука, яка вміла додати дзвінкий аргумент до слова, більше значили як слово слідчого судді. Зате злодійня і різна міська голота не визнавали ліпшого батька понад Петьку Зеленого.

До кого мав піти Короста, щоби вишукати для Галліна і для його дівчини якусь таємну кімнату? Лише до Петьки!

Всієї правди Петьці всеодно Короста не сказав. Поставив умову, що він мусить мовчати, що ту буде робитися. Різати нікого не заріжуть, буде суха робота. Як вона вдасться, то ще щось капне.

До спілки взяв собі Короста Мотю і втаємничив його в цілу справу.

Прийде тут дівчина підозрілої минувшини, ніби студентка, ніби злодійка. Одним словом любаска сотника і графа Галліна.

— Звідки, Коросто, знаєшся з тим сотником? — допитувався Мотя.

— Ми в однім полку служили! — чванливо відповідав Короста.

— Ти тоді був ефрейтором, а він унтером з добровольців? Га? — смішкував Мотя з Корости.

— Ти, Мотю тримай язик на припоні. Я був рівний пан з ним в його мешканні. Я спав на його ліжку, як

він не хотів спати. Я ходив у його лякерах, як вони його тиснули. То я їх розходжував. Бувало, що жили ми з одної калитки і тішились ласками одної і тої самої дівчини. Кажу тобі, такий був заздрісний як вогонь.

— А вогонь заздрісний? —

— Ну, та ще й як! Раз навіть здорово побив мене, коли я необачно тее-тоє до його пані. Але нарешті ми якось погодилися. Кажу тобі, парень з нього не аби-який! А грошей, як у Гапки вошей! Шастав він уже ними як сміттям.

— А тепер зійшов на Коросту! — глузував Мотя.

— Мотю, я тебе прошу останній раз. Ти з моїх приятелів не кпи! Бо тоді ти матимеш зі мною справу! А тепер ходи зі мною до діла.

Різне Петька на світі бачив, але, що воно тепер такє в тими Коростовими гостями було, не вмів собі витовкмачити.

— Темна історія, хоч куди! Щоб бува, самому в яку калабаню при тій нагоді не бебевхнути.

Що то є якесь велике крутійство, здогадувався Петя хочби з того, що Короста, заки відносив їсти »панні«, переодягався в поліціанта і тоді щойно показувався їй на очі. Один раз вона його так вилаяла, що аж на вулиці люди позбігалися. Короста втік і обмаль не вмер зі страху.

Кричала, що слідчому судді про все розкаже. Мабуть вона трохи розумом блудить. Як такий »панні« слідчий суддя може у чомусь повірити?...

Але щось воно в тім невиразне, коли Короста так злякався її крику. Чи не вкрали вони її з порядного дому? А врешті яке мені діло? Чи я маю бути поліціантом для моїх гостей? Кімнату винаймив для себе Короста. Заплатив і я не маю права заглядати до його кімнати!

Так заспокоївшись і забезпечивши себе перед судом, Петя слідив, що воно з того всього вийде. Він і не

завважив, що зараз третього вечера зайшов був до Олі Галлін.

Застав її, як лежала зодягнена на ліжку й спала.

В сутіннях вечора її уста зарисовувались виразними світлотінями. Не пробудилася, хоч немащені довгі двері голосно скригнули. Видко змучили її дотеперішні переживання. Усміхалася крізь сон. Повна черлені риса уст відгибалася до ніжних кутиків і горіла спрагою цілунків. А в кутиках біля ямок притулилися до себе одночасно вираз болю і невинности.

Ті уста манили колись вилинялого Галліна. Бажав вдивлятися у них і слідити, як заграє на них опяніла розкіш. Нераз давніше кортіло його наговорити її сороміцьких слів і тримати її силоміць, щоби не втікла але соромилася в його прияві.

Та сумнівався, чи знає вона значіння таких слів.

Тепер підходив до неї розцікавлений, як реагуватиме на його появу. Давніше, коли ще любилися, можна було розкошуватись тою підсвідомою снагою, що проломлювала її дівочий стид.

Тепер остається лише студія ненависти. Цікаво!

Нагло вона отворила очі, стрепенулась і, заступаючись руками, скрикнула:

— Геть, геть від мене! Чого до мене прийшли? Що це значить!?

— Тихо! Хочу тебе визволити. Не шуми! Знаю про все. Коли дізнався від свого приятеля, що ти арештована, не міг собі місця знайти. Припадково твій слідчий суддя є моїм добрим приятелем з полку.

Два цілі дні находили Олю сірі і безвиглядні думи. Аж тепер над третим вечором, понад сумерком, надія білокрилим усміхом муснула стелю. Серце забилося у неї живіше. Думка миттю погналась за білим крилом і... закам'яніла. Стала як укопана і ані з місця!

Галлінові уста брехали. Його очі зрадили його.

Не вірила, не вірила, не могла йому повірити. Йо-

го м'який голос і уста манили надією, але очі були фальшиві.

Галлін видів, як вона беться зі своїми думками. Не підступав, не шевельнувся, зовсім як той, що провинувся багато, а тепер ніби хоче направити лихо.

— Що, що ти наробила? Пощо дала себе втягнути до організації? Така недосвідна! Все вийшло на яв! Шибениця для одних, довгі літа каторги, тюрми і заслання для других.

Ці слова вдарили її мов обухом. Сиділа неповоротно й мов очманіла. Плакати не хотіла, а очі чомусь вогкі. Але не хоче показати по собі ніякої тривоги. Всеодно, що буде! Не йде то так легко. Руки їй дрижать, уста ціпенюють і язик стає неповоротний. Щось душить її гортанку. Рясний піт виступає їй на чоло. Таки не може зі себе видобути слова. За сильно здушило їй шию.

Галлін любувався її заполоханністю та розгубленістю.

З її поведіння легко було можна здогадатися, що вона замоталась у якусь революційну історію. На здогад кинув запит:

— Распутіна хотіли вбити?!...

Ніби питав, ніби насміхався з божевільного заміру.

Похилила голову, припала до ліжка, й тихо, тихесенько плакала.

Тоді Галлін приступив до неї ближче. Зачав гладити її густе волосся. Відсунулася від нього. Здавалось їй, що примускується до неї слизький, холодний гад.

Хотіла опанувати себе. Каторга, так каторга. Шибениця, так шибениця! Пропало все, то пропало!

Нагло піднесла голову. Лице в неї почервоніло, очі засвітились гнівом:

— Ви чого тут? Хто вас тут впустив? Поліція? Суд? Ви, ви плюгавий агент!

І плюнула йому просто в лице.

Такого обороту справи не сподівався. Хоч знав її темперамент, але не припускав, щоби молоде недосвідчене дівча в стані такої глибокої психічної депресії могло так скоро прийти до себе.

Був злий, аж його підносило.

— Я хотів тобі допомогти. Шкода мені було твоїх ліг і краси. Ти божевілна, що відкидаєш мою поміч. Подумай! Маєш час над тим розважно й холодно подумати. Можеш вирятувати всіх. Ніхто тут уже нічого не вдіє! Лист зрадив усіх. Хіба, що ти схочеш бути розважна. Знаєш, що під цю пору нема сильнішого і впливовішого чоловіка від Распутіна...

Завважив, що стала прислухуватися до його слів.

— Можеш себе й своїх товаришів вирятувати. Коли схочеш... Распутінові ти сподобалася. Коли добровільно віддашся йому, він припинить дальше слідство і всіх вас випустять. Вирятуєш усіх і себе. Рятуй інших, рятуй себе. Бачиш, що я зробив для тебе все, що лиш міг...

Останні слова знов задерли її за живе.

— Дрянь, плюгава дрянь ти є! Разом зі своїм Распутіном! Уже вдруге наставляєте на мене пастку. Не хочу! Дрянь ти є! Підлий, підлий!

У Галлінових очах засвітилися небезпечні вогники. Але стримався. Ще не відходив.

— Не схочеш по доброму, візьметься тебе по неволі! — подумав.

А вона, якби вчитала ті слова в його очах:

— Геть! геть! А то кричатиму на всю тюрму!

Галлін боявся, щоби справді не зачала кричати. Лиця її горіли і видно було, що є сильно зворушена. Міг-би вийти скандал. Тому відійшов. Був невдоволений з усього. І зі себе і з причини її опору.

Не вдалось йому втишити свою спрагу тим кипучим шампаном, який заховала природа в тій дівчині. Ані сам не може торкнутися того вина, ані не

матиме тої насолоди, яку має знаток, коли дивиться на мистецький жіночий акт. Мабуть треба буде вжити насонний порошок.

Але йому це не подобається та й не знати, чи й Распутінові буде це любо. Мабуть таки ні.

Вернув до хаги. Був неспокійний. Від якогось часу самі невдачі. Кінець!!

Чому кінець?

Розглядав те питання без надзвичайного якогось зворушення. Ставало йому поправді скучно. Неприємно йому стало куняти на краю нудьги, злочину й нужди.

Як жити, то широкою рікою. Заливати поля, підривати скелі, кипіти вже при кількох степенях. А ні, то рештками пари закотитись на край, розбитись і повернути в космічну праматерію.

Мав свій окремий світогляд, без віри в добро і зло, в злу чи добру силу у всесвіті. Вирозумував собі, що не матерія, ані дух є вічні. Вічне є життя, яке переливається в різні форми при різних температурах. Завмре життя, не буде ні духа, ні матерії.

Але життя невміруще! Чоловік спекулює, щоби вломитись до його тайни, як злодій і вкрасті дещо до своєї свідомости. Найгірше, що розум найбільш г'єніяльний не може тої свідомости сучасного буття перенести в майбутнє, в незнане. Є тільки далекі, давні ремінісценції, затерті сліди на мряковинних світах, невловимі, як мрії, розпливчаті, як духи. Що значить супроти тих величин злочин?! Добре діло?! Нагорода, чи кара за них?!

Що значить людина в безконечнім космосі кипучого життя?! Наставлений на кухні повний горшок. Один бурлить і википає в годині, інший вицикується по краплині й боїться жару. Сувається по краю кухні, думаючи, що все щастя, коли поменше випаровує. Всеодно космос висотує з нього пару й прийде невідхиль-

ний час переміни. Найбільше християнське свято Преображення.

Він сам уже майже википів. Перестав бути мікро-сонцем. Став місяцем, що може світити ще лиш позиченим, чужим світлом. Присувався рештками пари залюбки до кипучого життя і подивляв його красу в різних формах. Звідси пливло його зацікавлення для темпераменту Олі, чи Распутіна. Два великі котли життя. Хотів їх спарувати й радіти, як радіє Олексинська, коли вдається їй злігати зі собою якусь парку. В деяких побожних це називається цинізмом, браком моралі, закоханням у гріховності, сексуальною рознузданністю, чи ще там чимось подібним до того всього.

Для нього це рештки життєвого змісту.

Був лихий, що в останніх часах переслідував його пех. Уже не складалося ніщо. Найцікавіше було-би взяти Олю силою, налюбуватися її тілом і соромом. Распутін до цього надавався. Ще й платив йому губернаторством, яке теж має значіння в бистрій хвилі життя.

Але Оля не дається, погрожує. В який спосіб зломати її опір?

— Є, є ідея! Її опір зрозумілий, бо вона чує за собою силу ідеї, за яку буцім-то жертвує собою і всіми, що в її гуртку. Треба вибити їй зпід ніг ту сильну опору, на якій запнята її воля.

Коли опиниться над безоднею підлоти — зневіриться і щоби рятувати свою честь, посвятить свою невинність! Трагедія, яких між людьми було й буде багато, аж до зануди.

Коли дізнається, що вкрала, як звичайна вуличниця з його хати брошу, коли уявить собі, що найбільш привязані до неї люди зачнуть до неї ставитися з підозрінням і недовірчивістю, а знайомі з погордою — перед такою перспективою мусить заломитися.

Такий був певний свого успіху, що повідомив Распутіна, щоби той за три дні вечором прийшов до

гостинниці Зеленого Петьки, де на нього чекає по-вільна, облюбенниця Оля.

Покликав Коросту і приказав »панну« повідомити, що вона арештована ще й під замітом крадіжі броші в сотника Галліна.

Короста мав запитати Олю:

— Чи »панна« собі пригадують, що вкрала брошу і чи не задорого казали собі заплатити за одно кохання? Га?

XI.

Вечором, саме перед днем, на котрий Галлін запросив Распутіна до Олі, до її кімнати ввійшов Короста. Став нахабно при дверях і глумливо, з деяким задовільням, що може її шпигнути, безсердешно й дошкульно зачав з неї насміхатися.

Вражіння, яке те нове обвинувачення зробило на Олю, було придавлююче, страшне й приголомшуюче. Воно приводило її до божевілля. Здавалось, що не розуміє його слів. Дивилася на Коросту і якби його не бачила. Широко отворила очі, з яких бив один лише жах.

З панни гарна революціонерка! — приговорював Короста. — Але ще краща злодійка! Ха! ха! ха! ха!

Усвідомила собі всю грозу обвинувачення. Кинулась на постіль, втулила голову в подушку і зачала так болісно плакати, що старому бандитові стало лячно від її розпуки.

— Це неправда! Неправда! Ах, Боже! Який той Галлін підлий, підлий.

І залилась гарячими, невтішними сльозами.

Короста дивився на неї і чомусь стало йому її жаль. Дивився на її розплетені, довгі коси і нагло привиділася йому рідна мама. Таке саме було в його мамі волосся і так само плакала, коли помер їх батько. Пригадує собі, що тоді й він зачав плакати. Мама зачала гладити його голову і та ласка остала в ньому як гарний, зворушливий споин з діточих літ:

— Хто, хто вас тепер вигодує, хто подбає для вас, сирітки ви мої! — плакала його мама разом з ним і з його сестрами. Незабаром і вона померла, а діти розбіглися як ціпенята без курки. Де погинули, котре де вмерло або жие, того Короста не знає. Сам він виріс як вовк у лісі між людьми. Що зарве, то його. Загубив серце, бо ні в кого його не бачив. Аж тепер на вид тої дівчини щось заполохане людьми заворушилось у ньому.

Став і не знав що робити. Сплюнув, бо почував себе по дурньому. Не хотів піддаватися зворушенню. Та не так легко було позбутися того наглого припливу ласки, яка несподівано фаркнула в закамянілій душі бандита.

— Якби це якась фіцігорниця була, фльондра! — подумав. — А тут тобі чорт зна що!

Щераз сплюнув, сердитий на себе, що так розбабів.

— Або то що?! — підбадьорував себе. — Благородна! Нехай знає, яке то наше! Коли-ж засмакує? Хіба лише тепер!

Коли подивився знов і побачив, що робиться з Олею, махнув безрадно рукою. Свиснув сердито, обернувся і вийшов, залишивши її саму. Замкнув двері на ключ, скинув поліцейський одяг і скочив до Зеленого Петьки.

Пив цілу ніч аж до білого рана.

Рано прийшов Галлін. Коли його побачив Короста, по п'яному заревів на всю гостинницю якусь босяцьку пісню про сукіного сина. Був злий і покірний. Дивився на Галліна з під лоба, зухвало, але мовчав. Ще Галлін був йому винен за ту »суху роботу«...

Галлін захотів побачитися з Олею.

Корості очі набігли кровю. По неспаній, п'яній ночі став ніби пригупкуватий. Не дочував ніби.

Галлін мусів щераз повторити свою вимогу.

Короста нерадо отворив йому двері. Заглянув у середину і побачив, що дівчина лежала на ліжку бай-

дужа і як труп бліда. Навіть не поцікавилася, хто входить.

Короста відійшов, муркав, кляв, матіркував.

— Вона тобі вкрала брошу? Щоб ти так з носом був. Сукин син ти є! Брешеш! Не вірю я тобі! Чорт! Але гроші маєш. Коли-б не те, то мій Мотя порозмовляв-би з тобою інакше. Різь!

При цьому Короста зробив рух рукою, якби когось лоскотав під шию.

XII.

Коли Галлін побачив Олю, забрав вражіння, що його метод був успішний. На його запит, що з нею сталося, чому стала така бліда, не відповіла нічого. Лише стрясло цілим її тілом. Відвернулася лицем до подушки і схлипувала сухо, розпачливо, безпомічно.

Не відповідала на його запити. Побачив, що тепер з нею не добалакається. Рішив прийти ще раз у полудне, щоб її перемовити, бо думав, що за той час успокоїться і стане розважніша.

Вдоволено посвистуючи, вертав до хати. На вулицях завважив більше оживлений як звичайно рух. Що кілька кроків забігали перед ним розпродавці газет. Люди розхапували ті газети, приставали, збивались у гуртки і живо вимахували руками.

Пристанув. Зачав наслухувати, що таке сталося. Про що таке незвичайне викрикують розпродавці газет?
— «Распутін убитий!» — прошибло його мов стрілою.

Не хотів вірити.

Місто шуміло. Хоч сніжок падав повільно, успокоюючо, людська маса зворохобилася. Не вертала до хат, навпаки, на вулицях щораз гамірливіше.

По базарах голота перестала красти, зглотилась, розуміє, віщує великі події, дивиться у сторону Цайського Села.

Тут і там паде остроумна заввага. Це покищо перші бульки з дна окропу. Котра з них рушить усю масу — так, що вона забурлить і розсадить покришку, ще не знати.

— Нас повісять, а на котрій ліхтарні, байдуже! Чуєте, Агатоне Порфіровичу, я це передбачував давно! — гукнув йому нагло хтось над вухом.

Це був Нілов. П'яний, як звичайно, до безпам'яті, зачіпав кожного знайомого і говорив йому те зі зажуреною міною.

Галліна обсіли інші думки. Відкараськався якимось від п'яниці.

— Кінець! Невідхильний, невмолимий кінець!

Зрозумів одно. Що весь його плян, вискочити при допомозі Распутіна на кілька щаблів вище по суспільній драбині, розсипався у порюшинки. Не вилізе зі западні, в яку вкинули його довги. Здавав собі ясно з того справу, що тепер він уже зарізаний. В армейським поста-чанні, де був скарбником, незабаром може відбутися контролю. Коли до якогось часу не вложить туди бракуючої суми, опиниться у тюрмі за дефравдацію.

А тепер ще нова історія! З Олею.

Що зробити з нею? Ув'язнив її, напосідав на її волю і честь, завжди в тій надії, що покрие справу Распутін.

Що зробити з Олею?

Безумовно її рідня дасть знати на поліцію і не вирятує його ніхто і ніщо.

Лагідний, добродушний, усміхнений сніжок опадав на людські лица. Мускав їх делікатним холодним крильцем і наче дивувався, чого це вони такі розгарячені. Ні морозно, ні гарячо. Ані метелиці нема ніякої, ані пожеару від спеки, чи від громовиці.

Зворохоблене людське муравлище вилягло на вулиці і обговорювало незвичайну подію з більшою зацікавленістю як події на фронті, на якому між іншим тепер не сталося нічого замітного.

— Вбили, бо був з народу! Не люблять вони того, щоб хтось з простих дораджував цареві.

— Не кажіть! Распутін на Росію нещастя наводив. За германом тягнув!

— Не вірте! Це так великі князі проти нього. От, Родзянко також проти нього! Буржуазія! Вона не любить, щоби цар мав очі і вуха отверті. Тому обступають його. А той таки проти їх волі добився до престолу. Так як той учитель Деревенко. Знаєте?

— Що за Деревенко?

— А той учитель престолонаслідника! Тож усі великі князі проти нього риють, тому що він з простого походить. І Родзянко проти нього, хоч кажуть, що буцімто Родзянко за народом. Брешуть вони всі!

Галлін пристанув, читав газету і одним вухом слухав.

Але розмова та була для нього байдужа. По прочитанні газети зрозумів, що Распутіна таки вбито.

Прийшов у хату і призадумався.

— Кінець!

Сніжок усміхався до нього через шибу.

— Всежтаки завтрашній день цікавіший від сьогоднішнього! — подумав. — Ще треба поборотись!

По глибокій задумі дійшов до висновку, що положення не є розпачливе. Чув, що готується палатна революція. Хочуть примусити царя до абдикації. Різноможливо може статися. Може трапитися, що в часі заворушень пропадуть, чи згорять від вибуху інтендантські документи.

— А що з Олею?

Та думка настирливо домагалася вирішення.

Нахмурився. Трохи стало йому соромно перед самим собою. Але зараз прийшла йому думка, що мала виратувати його з прикрого положення:

— Нема іншої ради! Так мусить бути! Дівча мусить трохи потерпіти. Жінки люблять терпіти...

На його обличчі заграла чортівська усмішка. Був задоволений.

XIII.

Хмарним січневим ранком, ледве ліниво зачало розвиднюватися, прибіг до Обайлова наполоханий, задиханий пекар Делкін.

Сів, висапався і мовчить. Не знає від чого зачинати розмову й лише кліпає очима.

Обайлов також не панує над своїми нервами.

Чотири їзди, наче виняті з Апокаліпси, приснилися йому тої ночі. Трьох із них на огнистих конях перелітало всю Росію туди й назад, вширш і поперек. Скоро, мигом, блискавицею.

Один з них, висолопивши язик, говорив, говорив, говорив. Його слова рясним дощем розмочували під ним ґрунт, який, розмішуваний кінськими копитами, перемінювався у смердючу грязюку. Подивився Обайлов на їздця. А він грязне, геть грязне в багні, хоч цього й не відчуває.

Хто? Мілюков! Щезни маро! Але мара не щезала. Загорілий їздець ще скоріше їздив сюди й туди, ще завзятіше молів язиком і вибовтував гнилі баюрки.

Вширш і поперек шибав собою другий їздець і періщив по голих людських плечах нагайкою. Аж вогниками запалювалися на них сині і криваві пружки. Кров змішувалася з дощем і спливала цюрком, а від неї багривіли баюрки. Подивився Обайлов їздецеві в очі. Хто він?

Ніхто другий, лише міністр внутрішніх справ Протопопов!

А третій їздець був з чотирьома обличчами й вісьмома руками. Той їв усгами і очами, а руками хапав, що лиш попало. Обчищував скарбові уряди і уряди постачання, залізничні каси, банки, не цурався обмацувати і обдирати також побитих до крови голаків.

Подивився Обайлов і тому їздеві в лице раз: Терещенко! другий раз: Андронніков! третій Коновалов! Четвертий... не вспів Обайлов приглянутися хто такий четвертий... Дивиться, росте й могутніе перед ним четвертий їздець.

Кінь під ним бистрий, огнистий, а він сам суворий, гнівний, мовчазний, неповорушний. У руці в нього великий меч. Що раз перебігнуть три їдці цілу Росію, то цього останнього їдця меч щораз червоніший і щораз гарячішим вогнем палає.

— Горе! горе! — зачав кричати Обайлов. Хотів стримати тих перших трьох їдців. Але вони його скинули під копита і зачали втолючувати в червоне, вимішане людською кровю і мясом, болото.

Пробудився Обайлов, змучений як по неспаній ночі.

Коли Делкін висапався, зачав говорити жалісним, похоронним голосом:

— Ограблять, поб'ють і заріжуть мене, але й вас не пощадять, ой, не пощадять, батеньку!

Обайлов розвів руками, мовляв: що я тобі, чоловіче, завинив?!

Делкін продовжував:

— Оце сьогодні мене вже четвертий раз напали і ограбили. Увесь товар і всю готівку забрали. Остобісило мені. Закрию крамничку. І всі пекарі погрожують, що закриють. Шкода життя і заходу. Попереднім разом чуть на смерть не затовкли. Я бороню своєї праці, а вони б'ють! Усі пекарі кажуть: або дасте доволі і дешевого хліба, або перестануть пекти і торгувати. Терпцю, батьку рідний, не стає і страшно робиться. Нарід такий зробився лютий, що Господи заступи!

Обайлов мовчав. Але Делкін не спускав з нього очей.

— Що годен я зробити? — зітхнув Обайлов.

— Хіба мало в Росії хліба? — дивувався Делкін.

— Чорт його знає, що воно таке робиться. Прото-

попов хотів це взяти в свої руки, але земські діячі, ді-
дичі і Родзянко з думськими діячами киринять. Хотів,
було, Протопопов в Єкатерінбурзі через своїх агентів
закупити півтора мільйона пудів збіжжя для столиці,
то Гесберг з іншими дідичами чуть революції не зро-
били. Спекулювати на цінах самі хочуть! Треба-б було
дати по голові Гесбергам, щоб десятому переказували!
А то бач ні! М'яке серце в Протопопова до панів! Ду-
має, що їх позискає, та що для голодної голоти ще зви-
чайних крисів і »максимів« старчить!

О, братіку, бережись, бо готов перерахувагися!
Делкін був злий.

— Я високої політики від вас не потребую! — ка-
же. — Хліба хочу! Всі пекарі кричать: Хліба давайте,
бо революція буде!

— Почекайте! Ще два дні почекайте! Маю запо-
віджених кільканадцять вагонів з Київщини.

— Не дуріть! Ви думаєте, що на базарах нічого
не розуміють і не бачать? Бачили, скільки то сибірської
риби зогнилої викинено! Які там у горі порядки!? —
питають і лаються. — Покищо нас бють, але незабаром
і на вас черга прийде!

Обайлов похилив голову. Важко призадумався. На-
решті піднісся.

— Зроблю проти припису. Маю останні запаси.
Видам, усе видам. Грошей не хочу. Сам заплачу. Наго-
дую. Хотів-би я усю Росію нагодувати. Щоби лише була
добра. Чуєте!? Не смієте мені на тім заробити! По вла-
сних коштах пускайте хліб між людей.

Делкіна зворушили ті слова. Він став обнімати
Обайлова і весь час торочив:

— Ох! добродію любий! Так буде добре! Дуже вже
мене налякали ті грабунки. Ні дня ні ночі, ні години
спокійної не було. А нарід добрий! .Коли буде мати два
дні ситих, за три голодних забуде. Коби день дальше!
А там може і та війна якось скінчиться.

Обайлов слухав, а на останні слова звернув особливу увагу:

— Так вам уже війна надокучила? А побіди не хочете?

Делкін оглянувся, чи хто не чує:

— Вам це сказати можу — говорив пошепки. — Хто побідить, то побідить, а наш брат завжди програє. Нам уже не писано. І не треба! Шкода за Англію та Францію голову наставляти.

І пішов, оставляючи Обайлова самого з його зловісними думками. Обайлов думав про смерть Распутіна.

Наперед хотіли його отруїти. Але отруя не ділала. Тоді стріляли в нього. І куля його не чіпалася. Сила в нього була несамовита. Отроений і посічений кулями ще кинувся на одного зі своїх убийників, Юсупова, і обмаль його не задушив. Зачав утікати. Вхопили його і обезсиленого вкинули в Неву. Щойно Нева прийняла його. Думали, що вода занесе його під ледом аж до моря. Ні! Зачепився зараз при березі біля полонки і там знайшли його тіло.

Тепер щоденно молиться цариця на його могилі. А цар начебто й ще більше затявся. Так якби дух Распутіна вскочив у нього і шукав пімсти на ньому самому і на родині Романових і на Росії.

Обайлов чув, що надвигає велика буря.

Стріли в Распутіна це громовісники революції. Горе тим, що мають відвагу шукати за виновниками лише поза собою. Це боягузи або злочинці, яких каяття гірше злочину.

Очевидно, що Обайлов тратив рівновагу духа.

Любив царя, але лише так, як любить нещасну, хоровиту, химерну дитину. Хто ще любив царя? Кшесінська! Ану піти-б до неї.

З Кшесінською щось сталося. Зовсім перемінилася. Постарілась і в розмові бризкала їддю.

— Ха! ха! ха! — сміялась по відмівськи. — Царя ви хочете рятувати, а про нарід то вам байдужел?

— Машо! Що таке сталося з вами? Коли царя вирятуєте, цар вирятує нарід! Ось готує закон про віддачу селянам землі і про підвищення платні духовенству. Цар за нарід подбає! Машо! Але нарід мусить дбати за царя.

— Нарід сам за себе подбає! Не вірите? Обайлов! Не вірите? То ви осліпли від блиску канделябрів, коли сходячого сонця не бачите...

— Машо, що з вами?

— Що зі мною? Одуріла я! На старість молодію захотіла стати. Ох! Якби мені ті сили, що я їх давніше мала! Я-б вас усіх провчила, я-б вам усім... Ух!...

Ідіть уже Обайлове, ідіть собі геть! А то я неприємна. Хора! Сил у мене нема. Сама ненависть до життя. Ідіть! Прошу вас! Ви ще з них усіх не останні. Ще вас мені трохи жаль. Ну йдіть-же до сто чортів!...

Думав, що вона зсунулася з глуздів. Різна дурійка тепер на людей знаходить.

I.

Маленька Ліда сіла батькові на плечі. Перехиляючись йому через голову, штуркала його дрібними пальчиками в очі:

— Фе! фе! — говорила. — Ти такий великий, а розкис, як Саша.

Поронніков брав тоді кучерявку на руки й душив її так, що аж кричала:

— Пусти! пусти мене!

Коли пустив, вона зіскочила йому на коліна й, порпаючись ручками в його волоссі, питала:

— Кажи, кажи, тобі срібlistий лис у голові, що ти плачеш?

Поронніков дивувався, звідки малій стрілила така думка в голову.

Перестав пхинькати і зі щирого дива питав:

— Лідочко, звідкіля тобі срібlistий лис прийшов до голови? Звідки ти це знаєш?

— О, я знаю! Я багато знаю! — тріпала мала язичком. — Але я тобі не говорю.

— Ну, ну! Що-ж ти знаєш?

— Ти думаєш, що я не чула, від чого ти можеш плакати? Чула, чула!

Пороннікова ще більше розцікавило папляння малої. Розбавлений її щебетанням, хотів з неї видобути її «велику тайну».

— Ну, скажи-ж папенці, скажи, що ти знаєш?

— То-ж ти сам сказав, що з тим срібlistим лисом для мами в тебе така морока, що хіба сядь і плач.

Як почув таке Поронніков, зачав малу цілувати й сміятися.

Нагло посумнів ще більше. Якби йому хтось підойму встромив у груди й підважував серце.

Його синок Саша, старший від Ліди на один рік, чекав, що батько також його візьме на руки. Чекав даремно. Батько нахмурився, аж хлопцеві стало лячно. Раптом Поронніков пригорнув їх обидвоє до себе і зачав цілувати й сльози знов цюрком полилися йому з очей.

Хлопець був розумніший і зачав також і собі скривлюватися до плачу. А мала Ліда викрикала:

— Такий великий і такий плаксивий! — глузувала з батька.

Поронніков не витримав. Лишив дітей самих, вскочив до своєї кімнати, і замкнув від них двері на ключ, щоб йому не перешкаждали. Діти добивалися за ним до дверей, а Саша розревівся на ціле горло. Поронніков не панував уже більше над собою.

Узяв зі столика револьвер і аж присів від надмірного зворушення. Скорчився, якби його зімняв і придавив якийсь могутній ломус.

Напроти нього було зеркало. Вже кілька разів робив проби, як застрілитися. Нічого з тих проб не виходило.

— О, о! Так! Пац!

Притулював дуло револьвера до виска й наслухував, якби то пацнуло при вистрілі. Дивився в зеркало й уявляв собі: ноги в нього забаламкають, лице заллється кровю, з болю лівий кут губи викривиться аж до ока, а правий перекрутиться з кривавою піною поза ковнір...

— Страшне! Страшне!

Замкнув очі, зачав наслухувати.

І дальше не знати: чи болітиме, чи в голові зашумить?... Не знати, чи буде світ у вікні? Не буде! Ні вікна, ні світа... Він буде ме-е-ертвий!

— Якто мертвий?

Ну, такий без чуття! Труп. Душа чорт зна де.

Ні стола, ні вікна. Нічого не буде! Жінка впаде на його тіло з плачем. Він лежить холодний, байдужий... А діти? А діти?...

— Що буде з дітьми? Їх уже не почує?! Буде трупом і не почує?... Ліди не почує?

— Ні! Не може бути! Він не може сам застрілитися. Нехай буде, що буде!

Зимне залізо револьвера спалило йому руку, тріснуло плазом по очних баньках. Стрепенувся. Відкинув револьвер на бік.

— Ні! — подумав рішучо. — Я сам себе стріляти не буду! Нажене Глобачев зі служби? Добре! Нехай нажене! Засадить у хурдигу? Добре! Але Сашенька й Лідочку ще таки буду бачити... А врешті, чому я не маю таки віднайти того стріпіхатого старого дідька?! Коли начальство приказує або стрілити собі в лоб, або його знайти, то це святе. То мус! Глобачев каже, що той старий може мати якийсь звязок зі смертю Распутіна і що я завинив, коли його пустив з рук. Легко то начальству за столом думати, але не легко старого діда зловити.

Всеодно виходу іншого немає! Треба йти і вислідити.

Шасть-трясть, надягнув на себе шубу і збирався до відходу.

— Куди? То-ж перекуси! Чей не горить! — спіяла його жінка.

— Горить! Ще й як горить! — не давав себе переконувати Поронніков.

— Хто горить, що горить?

— Чорт! Кудлатий чорт горить! Коли згорить, буде мені скапарений світ!

І вилетів. Жінка тільки заломила руки:

— Щось мій старий тепер розумом блудить! — зажурилася. — То поцарапаний такий приходить, то знов так посоловіє, що аж лячно! І за револьвер часто хапає... Ах ті соціялісти, анархісти! І чого-б то

революцію заводити? Чи не краще мирно й по Божому жити?!

Поронніков тимчасом пустився поміж знайомих агентів. Шукав, випитував, аж нарешті впала йому щаслива думка поспитати в тих агентів, що мали призначення слідити за українцями. Пригадав собі, що старий дідуган говорив зі своєю шайкою по хахлацьки. Натрапив на агента Колеснікова, який дав йому деякі інформації, де сходяться мазепинці на свої наради. Довідався, що найліпше слідкувати за ними коло льокалю редакції «Українського Студента», або в їхньому клубі, що називається урядово «Малорусское Общественное Собрание», а по їхньому просто «Український Клуб». Сходяться там мазепинці Ол. Лотоцький і Дорошенко і Зайцев і Корчинський і інші. Сходяться й студенти і військові. Щось вони ладять. Щось думають. Напевно думають! Коли-б не думали, не потребували-би сходитися...

Оба агенти з тим погодилися, що мазепія щось затіває. Рішили на спілку винюхати все. Поділилися ролями.

— Чи бачив ти такого старого, сивого діда? — питав Поронніков свого компаня.

— Бачив. Раз одинокий бачив. Це був Грушевський. Приїхав тайком з Москви. Але поліція про його приїзд знала. Це самий головний з них.

Поронніков зацікавився Грушевським. Хто він такий? Великий, чи малий?

— О! Це в них шишка! Великий історик має бути!

— Не про те мені діло! — нетерпеливився Поронніков.

— Не розумію, чого тобі! — дивувався Колесніков.

— Так собі, росту якого він?

— Малий він ростом чоловічок, з головою великою, як бородага диня! — відповів Колесніков.

Поронніков був невдоволений. Питав, чи не приходить тут другий якийсь старий, не великий історик, але великий, як слонь, сильний, як дідько і з медвежими лапами.

Колесніков довбав, довбав у голові, але не видовбав нічого. Поронніков рішив тоді сам вислідити. Стояв на 12 лінії Василівського Острова біля домівки Українського Клубу, аж ніс собі відморозив. Не нарікав. Витовкмачив собі, що ніс у порівнанні до цілого його тіла не вартує і фунга клоччя. Завжди був такої самої думки, що ліпше на дечім втратити, аби більше врятувати. І добре виходив на тій філософії.

Цілий місяць слівив, пильнував і запитував, хто ходить до Українського Клубу. Мав різні способи на те, щоби довідатися, як вони всі називаються та хто вони є. Це були прості й невишукані способи. Питав сторожів, питав стрічних людей, яким вони кланялися, купців, в яких вони полагоджували свої орудки й т. д. Завважив, що найчастіше шниряються туди військові. Записав собі вже й Горленка й Лебединського й Крамаренка й Говдієнка та інших.

Про всі ті спостереження здавав точні звіти Глобачеву. Той прочитував їх уважно й казав дальше слідувати.

Поронніков був щасливий, що йому якось впеклося, та що шеф уже не сердиться на нього за недопильнування Распугіна.

II.

На два або три дні перед Різдом до мешкання Павленків впала поліція і зачала трусити. Порпались у паперах Олі, перечитували всі її листи, перешукували скриньки й столики і в одній касетці знайшли брошу.

Як тільки зайшли в хату, старі питали їх, за чим прийшли, чого шукають, але не дістали відповіді. Тоді

сіли напроти себе й мовчки та вперто гляділи за руками агентів. Коли-ж побачили, що агенти витягнули з одної касетки брошу, здивувались і перелякались. Дрижучи на всім тілі, питали:

— Скажіть, помилуйте, ради Бога, скажіть, що те все значить?

Агенти стояли або байдужі, або ворожі. А старенькі бігали докруги них і просили:

— Де є наша дитина? Що з нею діється?

— Хе! Хе! Там, де їй слід бути! Гарна донечка! Хе! хе! хе! — засміявся старший.

Коли-ж побачив, що старі, немов задеревіли з болю, щось по верху ворухнулось в його серці. Якби на запорошений камінь упала крапля роси. На хвилинку обчистилось припорошене місце, але зараз таки, розбризкалось болотом:

— У Петропавлівській твердині ваша цяця. Політична ніби, але й злодійка при цьому. Хе! хе! хе!

Старим закрутився світ в очах. Вікна загуляли ломаного гопака, стеля, здавалось, упала їм на голову й придушила їх до долівки, а цілий дім валився. Сивими головами припали до себе й сердечно себе запевнювали:

— Неправда! Це неправда! Те все брехня! Ніколи в це не повіримо!

Агенти взяли зі собою якісь листи й брошу і пішли.

По їх відході в кімнаті стало глухо й тривожно, як у трупарні.

Надб'іг Лебединський. Він що-дня навідувався від хвилини, коли пропала Оля. Коли сам не міг прийти, прислав чуру.

Оля ставала йому щораз ближча. Як рідний беріг, що зникає перед очима емігранта. Люба, як для матері тінь замученої життям дитини. Як згадка райдужної хвилі в чорній, безвиглядній думі самогубця!

З днем кожним любіша, чим більше свідомости,

що того всього вже нема, чим більше безнадійности, що не верне.

— Сьогодні також ніякої вістки? — запитав.

— Є! — зітхнули одночасно й обірвали. Не знали, як сказати, й тому замовкли.

— Скажіть, що сталося? — виходив з нетерплячки Лебединський.

— Була поліція...

— Трусилася? Що знайшла?

Не дістав відповіді.

— Де сидить, в котрій тюрмі?

І на те не могли йому відповісти. Дуже були заполохані. Боялись голосно говорити, щоби не закричати. По черзі, шепотом скаржились:

— Не знаємо. Не сказали нам. Що воно, бідацтво, тепер у тюрмі робить?

Марія Семенівна збирала сльози в руки, а в Філімона ще тільки вії дрижали. Позатим в його обличчі ні каплі життя.

Лебединському мусіло вистарчити й те, що Оля сидить десь у якійсь тюрмі. Рішив її відшукати і віддати її справу адвокатові. Зрозумів, що стареньких той удар помервив, обезсилив і стер на порошок. Прощався з ними з прикритим почуванням самообвинувачення, що не може їм тепер ані допомогти, ані чим потішити. Мав вражіння, що відходить від нагробних, камяних статуй, перед якими не засвітив навіть звичайної свічки.

В брамі зустрівся з Ніком. Довгий час виминав його. Відчував, що Нік кохається в Олі й не хотів перед ним кривити душею. Забагато гарних хвиль сплелось у їх житті, забагато було в них спільних і приємних переживань в юних днях, щоб їх приязнь могла так скоро обірватись. Тошко чув, що саме між ними обидвома не повинно бути двозначних ситуацій.

— Ти за Олею, Ніку?

— І ти, Тошку?

Дивилися на себе приховано. В кожного з них блимала слабим каганчиком притаена надія, що той другий цікавиться Олею по привичці й лише по знайомості з молодих літ, а не з любови.

Тошко був певніший її любови. Рішив приятелеві сказати все просто, щиро й без обиняків:

— По тім усім, що з нею сталося, я ходжу, як паний і місця собі не можу знайти.

— І я! — відповів Нік.

Стільки було твердої впертости в тих двох словах, що Тошкові щойно тепер стало справді тяжко й прикро.

Перед Олею Нікові те визнання було-б може й не перелізло через горло, але Тошкові рішив документно це в'яснити, аби знав і не перешкаджав:

— Так! Щоб ти знав, що Оля це тобі не іграшка!

— Ніку! Заспокійся! Чому й на якій підставі ти мене підозріваєш в найгіршому?

— Бо ти для неї не пара! Аристократ ти, ось що! Чорт тебе знає, що ти з нею думаєш. Але-ж, уважай... Це тобі так не впечеться, як упеклось з походом у поле!

Тошкові кров ударила до голови. Докір, що не був він ще в бою, був для нього неприємний. Не спішився в поле, то правда. Але й не любив натяків на те, що він ніби трус і боїться. Дуже здивували його ті слова Ніка:

— Ти відколи став російським патріотом? Думаю, що почування до Олі повинно-б було в тобі хіба лише зміцнити любов до України, а не до царя. В мене воно якось інакше виходить. Чим більше люблю Олю, тим більше хочеться з нею втікати звідсіль на Україну, а не пхатись на фронт за царя й атечество.

Але Нік уже його не слухав. Забув, що мав вступити до Павленків. Не розпрацавшись з Тошком, уперше від діточих літ, розійшовся з ним розсварений і побіг до своїх касарень.

III.

Тисяч думок промайнуло в Тошківій голові по дорозі до адвоката. Прикро йому було з приводу товариша, бо чув, що любов до Олі в нього сильніша від почування приятни з Ніком, хоч та приятнь злучена сильними спогадами з діточих літ. Ставив собі запит, чи міг-би збайдужніти до Олі, щоби зберігти стару приятнь:

— Не можу, Ніку, не можу.

Ніодна з петроградських красунь не може мені заступити Олі. Їм усім чогось бракує. Що, те й очеркнуті годі. Є гарні, запальні, вибухові — немає в них тої ніжності й невинності, що в Олі. Є ніжні, тихі, лагідні, що душу опьянюють своїм тихим чаруючим смутком, ніби запахом конвалій — але-ж я чую, що вони раді-б опьянувати всіх, не лиш мене.

Ще вночі повернули до нього ті самі думки.

Призадумувався, чим саме притягає його Оля. У підсвідомості нишпорив, випорпував, порівнював, нарешті знайшов:

Оля сподобалась йому, як український тип: повний життя, охочий змагатися, просто від землі, без душевних роздорів, тип фізично й психічно здоровий, незаражений сучасною погонею за нервозними переживаннями. Пригадав собі, що колись, ще давніше, говорив про Олю Нік: що вона йому приносить зі собою Україну.

— Так! Нік каже правду!

Вона й мені в Петрограді нагадала й Гребенівку й Київ і повернула все призабуте з рідних сторін. Тепер я розумію, чому інколи емігрант-засланець, чи далекодхідний російський урядник аж по газетах шукає за землячкою, щоби приїхала до нього і захотіла стати його жінкою.

На третій день навідався Тошко до свого адвоката.

Стривожили його ті вістки, що їх дістав віднього про те, в чому і за що обвинувачують Олю.

Повірів у те, що могла замотатись в якусь революційну історію. Але думка про те, що навязують їй крадіж дорожочінності, взбурила в ньому гнів і ненависть до слідчих методів охоранки. Чував про них. Мали вони вже свою славу. Замотають чоловіка в сітку обвинувачень, обмарають болотом, щоб потім лекше зломати його психічну.

А може-б так за неї заручити? — впала йому на гла думка.

Нісенітниця!!

Що робити? Що робити?

Кинувся-би проти мурів, щоб їх розбити. Замало в нього самого сили. А всежтаки треба зруйнувати ті мурі, коли хоче визволити її звідтіль. Їх зруйнує лише революція. І вона йде. Її чути в повітрі. Значевя, зпоза углів, зпоза базарних будок. Виставляє худорляві, по хижацьки закарлючені руки й балушить палаючі від голодної гарячки очі. Інколи бундючно дзенькне об шаблюку генерала, якому замариться роля Наполеона. Тут і там бомкають про »мазепинців«, що та кож, мовляв, пригтовляються до революції.

А може Оля попалась саме за »мазепинство?« Вона, його кохана дівчина, революціонерка! А він — джигун і ніщо більше!

Рішив пірнути в той світ, в якому, як здогадувався, жила до цієї пори Оля. Забажав приблизити день революції, щоб приблизити день її визволення. Зачав частіше навідуватися до Українського Клубу. Цікавився зростом національної свідомості між українською воляцькою масою. Горів від нетерплячки, коли чув про робітничі заворушення й попадав у розпуку, коли бачив, що революційний віддих вривається. Але скільки разів знов зривався якийсь страйк чи бунт, він підносив голову й наслушував. Хотів збагнути, чи пригтовляються, слідкував за розмовами, горів і тривожився.

Зачав відчувати якийсь внутрішній задоволення зі себе, чого давніше не бувало. Ставав щораз уважні-

ший до своїх людей. Радів кожним вояцьким усміхом. А завважував той усміх на обличчях своїх вояків щораз частіше. Щораз більше щирости й пошани до своєї особи вичитував у блискучих від довіря і втіхи вояцьких часах. Щораз більше манила його та довірчивість. Хотів, бажав і прагнув її щораз більше. Забрєніла в ньому призабута, чутлива, хоч довго нечинна струна й вона тим голосніше дзвеніла, чим тужливіше злинала його думка до закратованих вікон бовваніючої над Невою Петропавловської твердині.

IV.

Березень 1917 року.

Стає затривожуючо загрозливий, коли призадумується, Петроград. Особливо тепер грізна його дума. Окутаний сніжними пеленками, ніби спить. А бач, ні!

Під сніжним покривалом бурлить окріп. Петропавловська твердиня не шукає в зеркалі проглядної води за лівим берегом Неви, над яким вдивляються в ріку Зимова, Адміральська, Ермітаж і Таврійська палати. Нева замерзла, оглухла, осліпла, покрилась льодом, занімала.

Робітничі маси зачинають проходити по льоду і виминають мости. Це грізний знак.

Петропавлівська твердиня горбиться, якби чекала на удар, а палати лівобіч наїжуються і водночас дрижать. Тривожаться, бо чорними мурашками роїться біле покривало Неви, а від того мурашки пробігають по тілі мешканців гордовитих палат.

Але не здаються. Котра з мурашок занадто вже смілива, попадає в руки палатних слуг, її зараз-же відсилають назад на правий беріг Неви до Петропавлівської твердині.

Усе-ж той засіб тепер уже не має найменшого впливу на людське муравлище, що пробігає по Неві й товпиться по базарах. Навпаки. Муравлище щораз

лютіше. Ворушиться, знохується, збігається, розбігається, нападає покрадки й отверто: необачне, що тут і там хтось роздушений падає.

Щораз частіше шнурочком вибігає зі своїх касарень кінна й піша поліція і вганяє вулицями за тими мурашками, що забігають на панські проспекти.

І що-ж з того?

Не наганяє їм уже страху, — але дум, більше ненависних, очайдушних. Нахмурились брови в касарнях, в яких повно тепер »старої війни«, виздоровців і стариганів-рекрутів, що їх покликано від плугів і вар-статів.

Сьогодні зранено в часі одної робітничої демонстрації Задоріжного, Ксениного батька. Товариші взяли його на руки й несли до хати. Сконав їм подорозі. Його кров вогнем спалахнула й пропала аж до живої жили білу покриву Неви.

Довідався про те Говдiєнко і вибіг з кількома земляками з касарень, не питаючись у нікого дозволу. Застав у Задоріжних такий образ. Поліція зі шпитальною службою тягнула трупа зі стола, а дiтворiа з Ксенею й мамою вчепились за батькові ноги й не пускають:

— Вбили дітям батька, віддайте хоч трупа, не люди! — кричала несамовито мати.

За час, коли рідня гандричилась з поліцією, на збиралось людей ціле подвіря.

— Розійтись! — кричала поліція.

Ніхто не слухав.

Жалісний лемент дiтвори й розпачливий, пронизливий крик мами й сестри щипав, як гострий мороз, за серце маси, що зглотилась біля дверей:

— Дайте спокій трупам! Залишіть трупа! — загаморили всі.

Перелякана шпигальна сторожа безрадно залишила трупа на порозі.

Черевко, що прийшов з Говдiєнком, подивився на

Ксенине розвіяне волосся. Пізнала його. Замість успокоїтись, вона вибухнула новим плачем. А він не міг уже стриматись. Виняв багнет:

— Геть! Геть звідсіль, бо проколю!

За ним піднісся ліс п'ястуків.

Раптом уся маса зойкнула, тут і там захиталась, пошкалубилась і розприскалась на боки в розтіч. Це наскочила на неї кінна поліція зі заду і зачала рубати. Хтось кудись утік, дехто присів у кутику загорода, а решта маси сплила вулицями. При Ксені остав Говдiєнко з Черевком і з Шумилом. Їх трьох разом узяла поліція й потягла зі собою у хурдигу. А звідтіль відіслали до військового арешту Волинського полку.

Сотник Сверепов наче сказився, як привели до нього збунтованих вояків з його сотні. Викликував їх по одному, лаяв останніми словами й став бити.

Коли черга прийшла на Говдiєнка й Сверепов розмахнувся до удару, арештований блиснув дико очима і закричав на всю касарню:

— Не бий! — Не важся!

Сверепов занімів. Посинів. На його повіках, що бігали, як фуркавиця від літака, ліпилася слина. Облетів його страх, що на крик битого збігнеться ціла сотня.

— Замовчи, собаче стерво! — зашипів.

— Не маєш права бити! — кричав Говдiєнко без уговку.

Нагло в кімнату вскочив поручник Горленко:

— Що тут? Що за крики?! — запитав схвильований.

Сверепову кров ударила до лица.

— Голота бунтується.

Говдiєнко кипів бунтом проти образу:

— Стрільай, але не бий! Досить знущатися! — кричав, задихуючись словами.

Його губи дрижали. Його заковані руки рвались, аж на них виступали криваві рани.

Нік пізнав відразу в чім річ. Він уявив повний глибокої погорди й ненависти зір у Сверепова. Не хотів підступати ближче. Стримував себе з усієї сили волі:

— Пане сотнику! В мене до вас діло. Бажав-би з вами поговорити в чотири очі...

Сверепову мигнуло, що може сталася знов якась неприємність. Приказав відпровадити арештованого. Гукнув ще йому вслід:

— Ми з тобою, братіку, ще поговоримо!

Нік намагався опанувати своє обурення. Дивився на запиту пику сотника, в якого обвислі щоки дрижали, як свіжо різане м'ясо. В грубих, м'ясистих, заслинених губах пробивалась жорстокість і трусливість.

— По тім усім, що ви щойно зробили з тими во-
яками, мені не остається ніщо друге, як заявити вам тепер і всюди, де-б ми знову зустрілися, що ви є худобина. Зрозуміли?!

Губи в сотника надулись, як у змученої старої кобили. Маленькі, дещо скісні очі, забігали неспокійно під ясними, блискучими й рідкими, як у добре підгодованого пацюка, бровами.

V.

Щойно по відході Ніка Сверепов зачав казиритися. Був п'яний, злий і переляканий. У міру цього, як вивітрував з його голови алкоголь, зростав у нім страх. А лють хвилями то припливала бовваном, то вдарившись об стіну, втихала безсильно.

— Нерви, нерви! Що діється з моїми нервами?

Полекшало йому трохи, коли знайшов виправдання у своїх нервах. Але почуття дійсности добивалось свого права.

По тім, що сталось в його сотні, пропали всі надії, які лелівав в останніх двох літах. І авансу не буде й на фронт невідклично вишлють!

До цієї пори все було добре. А тут нагло залізна дисципліна виявилась поржавілим шушваллям. Тому два роки назад був-би без надуми застрілив і одного й другого «сукіного сина!» Чому не зробив цього сьогодні? Думав, колував п'яною думкою в голові і видовбав:

— І цар тепер не цар, і військо чорт його знає що! І лячно й страшно!

Уже від давна не сподобався йому той хахол Горленко. Люди липнуть до нього з усього полку. Кадет він! Демократ! Може соціаліст? А може ще й мазепинець?! Заєдно по мазепинськи до хахлів чеше!

Приказав у цілій сотні перевести ревізію у всіх вояків, котрі йому не сподобалися з лиця, чи в виразу очей. Вислід ревізії допровадив його до скаженини.

У сотенній канцелярії на столі, побіч революційних летючок, що в російській мові закликали жовнів кидати зброю й повертати домів, знайшов видання закордонного «Союзу Визволення України», кілька брошур «Як Московщина нищила Україну», та кілька «Кобзарів».

Питав, звідкіля вони це мають.

— З фронту їм це все прислали. Або з хати, з України.

Сверєпов аж підскочив з пересердя, коли почув те останнє слово.

— Яка вам тут Україна? Хто тут сміє вигадувати Україну?!

Скакав, як старий розлючений бульдог до жовнів. Здавалось, що хоче їх роздерти, або сам лопне.

Бачив, що не дрижать перед ним, як давніше. Стояли спокійно в почутті, якби за ними було право й сила.

Не міг того стерпіти. Кипіла в ньому лють. Боявся, щоби маса не почувала в собі над ним переваги. Відчував, що йде до цього.

Завважив це ще вчора, коли зі сотнею машерував через місто. На Знаменці, побіч звичайної, лінивої,

розпещеної публіки, появилася неспокійна, рухлива, гнівна маса страйкуючих робітників, але з його сотнею привиталася усміхом. І сотня, його сотня, відповіла усміхом.

Звідки взялась нагло та довірчивість? Хто наблизив військо до маси?!

Приказав якнайскоріше скрутити сотні в бічну вулицю, щоб перешкодити тим несподіваним виявам братання з бунтарями.

Тепер рішив вигнати зі сотні бунтарського духа й наладати дисципліну. Прийшла йому на одну мить думка підступом розвідатися, чи не мачав у ширенні мазепинської літератури своїх пальців поручник Горленко. Коли-б хоч на ниточку натрапив, то знищив-би того ненависного хахла.

Покликав до себе Черевка:

— Кажі, чи правду зізнає Говдієнко, що ту всю українську літературу доставляв вам поручник Горленко?

Черевко мовчав. Покликав інших. Мовчали й інші. Всі знали, що Говдієнко не міг так зізнавати.

Їх мовчанка розюшила Сверєпова.

— Мовчите?! Усі ви з ним у змові. Але чекайте! Ще виспіваете все!

Приказав з усіх списати протоколи, вилаяв їх голотою та сепаратистами й казав усіх відставити до полкового арешту.

Потім узяв решту сотні на вправи й хотів з неї витовкти неспокійного духа. Лаявся, матіркував, блискав ненавистю зі зачервених очей, гнав сотнею до втоми, поки не піднісся глухий шум у задніх рядах.

Тоді облетів його наглий страх. Не хотів цього показати по собі. Вдавав, що не чує ропоту вояків. Неспокій дужчав у ньому. Саме тоді від касарняного будинку підійшов до нього дижурний старшина з якимсь письмом.

Задоволений, що таким способом може перед сот-

нею показати, що власне те письмо спонукало його припинити вправи, зачав його уважно читати.

Щось мусіло бути важне в письмі, бо пальці зачали йому дрижати. Люди читали в його обличчі і хмурились тим сильніше, чим більший завважували в нього неспокій. В місті щось мусіло творитися. В місті щось мусіло статися. До того письма прикувалась уся увага сотні.

Ранком попри касарні бігли якісь люди і викрикали:

— Братіки, будьте ви з нами, не проти нас!

Мовчить сотня, а та думка переважає всі інші.

Сверепов дочитав письмо до кінця й покликав до себе командантів поодиноких відділів. Приказав з цілої сотні вибрати пятьдесят найпевніших вояків. Вибраних оставлено на площі, інших відпроваджено до касарень. Подивився Сверепов на касарні й нагло видалось йому, що в них пучнявіє бунт.

В останніх часах чомусь завжди хотілось йому докладно розглянути площу. День у день, через кілька літ був час надивитися на неї досхочу. Та щойно тепер з невиразного сполоху зібрала його невідпірна охота: вмить обрахувати, скільки часу треба, щоби зі середини площі добігти до касарняної брами, або через ворота в чисте поле. Родилось у ньому неспокійне бажання шубовснути собою то в ту, то в другу сторону й чкурнути так, щоб ніхто його не міг наздігнати.

Особливо тепер, перед тими пятьдесятьма вибраними з цілої сотні, зняла його тривога. Втратив віру в дисципліну. До своїх людей не мав довіря ніколи. І вони ніколи не зверталися до нього з довірчивістю. Не розумів, як те довіря могло-би зродитися між ним і тою масою на фронті. Не вірив загалом у таку можливість, коли розповідали про неї ті, що повертали з фронту.

Приказав для відділу принести весь боєвий лац-

тунок. Принесено кріси й гострі кулі. Присланий папір дрижав йому в руці.

Щось треба тим людям сказати. Але що? Коли-б висилали на фронт, на звичайний фронт, то справа була-би така проста. Але тут?...

Підхорунжий Ловецький стояв недалеко. Блідий був, як смерть. Дрижав. На дворі було холодно, а з його чола лився піт.

Чета мовчала. Вона заедно думала. Ловецький не-сміло дивився на людей і втівав очима від їх погляду. Шукав розради, як звичайно, у фельдфебеля. Але тим разом фельдфебель стояв без виразу, як камінна статуя. Підхорунжий на очах тратив рівновагу духа:

— А що буде, коли сотник прикаже загри́ти людей кількома словами до бою?

Над сотнею в сонці злетіло кілька білих сніжних метеликів. Засвітилися і зматовіли... Налетіла хмара на сонце й вже його не відслонювала.

З усіх вікон касарні зазирали злющі очі. Сотня думала зловісно.

Сотник Сверепов щераз боязко оглянув площу і закашляв. Нарешті він спромігся:

— Борці славної російської армії! Ви не жаліли життя й мужно проливали кров за царя і батьківщину в боротьбі зі зовнішнім ворогом. Тепер проти нашого батюшки царя підносить бунт внутрішній ворог. Проти нього мужно докажіть перед світом свою вірність цареві. Його величество найясніший цар усієї Росії, ура!

Те ура зірвалось якесь наполохане й сконало десь у середині жовнярської маси.

Чета відмашерувала.

VI.

Марко Козак перенісся на нове мешкання, щоб зійти Пороннікову та його агентам з очей.

Зібрання улаштував тепер у мешканні Миколи Микитовича, в хаті старих Павленків. Сьогодні на зі-

брання Марко прийшов перший. Його голову роєм обсіли думи:

— Відвернемо палку, білий царю! Уже прийшов той час. Вдаримо тебе тим самим кінцем, яким ти побивав три століття Україну. Перекинемо проказу, яку зацепив ти в нашу кров, у твою північ. Підбунтована чернь не знесе зради твоїх людей і настане пекло в твоїй гаврі, в якій ти так безпечно себе почував до цієї пори.

Не допоможе тобі золото й осліплюча білизна з черлено твого одягу. Сила твоя зотліла, розум злякався. Відповіси ти нам за себе самого і за своїх предків. Твої зорі згасли. Твої дні смеркають. Завтра сонце буде наше.

Але-ж ранок зачервоніє! Але-ж люди в ньому, як в огні! Холодний це для них огонь! Він їх не огріє. Аж збожеволіють старі і вигинуть, як безкихті хижакі. А молоді може виростатимуть у новім, теплім, сердешнім вогні. Коли-ж ні — гірше буде для них.

Старі Павленки вийшли. В хаті був лише Микитович. Незабаром зійшлися всі. Кожний приносив нові вістки з міста.

Карпо Онисимович служив при поліції. Він був неспокійний. Марко вимагав, щоби для добра справи він не кидав ще мундуру. А тут уся лють мас збивалась на поліції і нестерпний мундур міг стати для Карпа нещастям.

— Треба поспішати! — гарячився він. — Нема хвили до страчення. Поліція дістала вже інформації про українські організації у війську й між робітництвом. Знає про поїздки українських студентів. Їх зрадив якийсь Худяк. Ось вам частина таємного рапорту з департаменту поліції.

Карпо виняв якийсь папір і зачав читати:

»Убежденние сторонники различных украинских течений (украинские народники, драгомановцы, старо-укра-

инци, мазепинци, націонал-демократи и українські соціал-демократи) представлені в Петрограді головним образом в лице учащейся молодіжї висших учебних заведеній, дух свой воспріявшей на родине, на Україні «...

В Марка при останніх словах засяли очі. Він задивився кудись то далеко, поза мури мешкання.

— Дух свой воспріявшие на Україні... — шептав він якби до себе, але всі чули його слова: — Справедливо бояться духа українських степів. Обвантажуваний цілими століттями проклоном ненебійства, братовбийства, роздору й безладдя конав він, коли Підкова погибав на Львівськїм ринку, конав з Виговським, з Хмелем, з Мазепою й не вмер. Конав при заморенї голодом Полуботку, мучився з Орликом на вигнанні, конав з Кальнишевським і Капністом. Стільки разів переходив усі муки смертї і не вмер. Ні спочинку йому, ні волі! Тепер стає знову на весь ріст свойого прокляття. Може тепер виявить, наскільки облекшив свою гріховну торбу Марка Проклятого. Вже тепер чути стугін його ходу й оживає заповітне слово цілих поколінь: »Ставайте, кайдани порвіте!«

Усі приявні вслухувались у дивні слова. Вже привикли, що інколи ввижається старому зява минулого і він тоді ніби не з того світа.

Якийсь час царила мовчанка. Недовго! Незабаром приступлено до обговорення положення в місті й намічення пляну акції.

Буйний Зайців говорив:

— Дотеперішні петроградські погоничі зїхали зі сїдла. Зацукались, злякались і стягають поводи. Думці і земці, що розганяли до цієї пори колесо революції, тепер учепились за нього, щоби його спинити. Наше завдання, щоб їм це не вдалось.

Палкий Крамаренко гарячився:

— Протопопов не спить. Уряд ладить закон про землю для селян і про підвищення платні для уряд-

ників і духовенства. Тим хоче їх купити. Спішним ходом організує здавлення революції. Коли зачнемо оглядатися на російську демократію, ніякого діла не буде. Салдати по вчорашній кривавій масакрії робітництва є обурені й не хочуть стріляти до своїх. Це треба якнайскорше використати.

Нік якийсь час мовчав. Останні арешти й труси між українськими вояками в полку, особиста перепалка зі Свєреповом в обороні битих земляків, кипучі хвили розбурханого моря страйкуючих робітників у місті, розбуджували в ньому бажання чину й безперестанного шаленого руху. Йому здавалося, що в нього розростаються плечі. В раменах чув щораз більшу, спрагиену діла, силу. Все, що довкруги нього робилося й бурлило, здавалось йому за пиняве й без життя.

— Чого ще чекати? — запитав він. — У мене тепер подібні почування, як були колись на фронті. Не удариш ти, вдарять тебе. А в битого сил менше. Вояки не хочуть стріляти до своїх. Сьогодні відмовився стріляти четвертий баталіон Павловського полку. Завтра треба приєднати до нього ще кілька інших полків. Робітництво нехай усюди закликає війська на свій бік.

У тій хвилині хтось застукав до мешкання. Нік і Микитович вийшли до кухні, щоб отворити.

VII.

До хати ввійшов Лебединський.

Привитались і мовчали. Лебединський подивився на зачинені двері кімнати і здогадався, що там є більше осіб, та що Нік і Микитович вийшли лише тому, щоб його якнайскорше збутися. Відчув тайну їх зібрання.

Уста в нього задрижали, очі скаламутились жалем.

— Не довіряють мені. Боятися й ховаються передімною — подумав.

— Ніку! Наших стареньких нема?

— Нема! — відповів Микитович.

Стільки було ворожої нехиті в мовчанці Ніка, скільки випрошування за двері у відповіді Миколи.

— Не буду вам перешкаджати! — сказав Лебединський. — Але може поміг-би в дечому... — додав несміло.

Нік і Микола не відповідали. Ніби не звернули уваги й не зрозуміли значіння його слів. Всежтаки довша мовчанка ставала для них самих невиносима. Виходило, що щось скривають. А тут його слова висіли докучливо, з кожною хвилиною набирали більшої ваги і вимагали щораз настирливіше ясної відповіді.

— Ніку!

Нік не любив довго возитися:

— Чого тобі від нас треба? — гримнув злісно й образливо.

— Чого треба? Ти-ж знаєш! Прийшов, щоби сказати стареньким, як є зі справою Олі. Ходив я до адвоката, ходив до суду, старався й не добився успіху. Тепер не остає ніщо, хіба кинутися на тюрму й силою виломати її двері.

— Делікатних ручок не жаль покалічити?! — зневажливо питав Нік. — Це ковальська, не дворянська робота. Ручки від того заболіють...

Тошко, зражений тими словами, мовчав. Дивився довго недавньому приятелеві в очі. Думав відійти. Знов завернув. Знов подивився Нікові в очі. До лица вдарила йому кров. Потім зблід. Подивився на Микитовича, не знаючи, як поставитися до нього. Вкінці рішився:

— Ніку! Ти любиш її? Любиш дуже?

Побачив, що Нік також оглянувся на Микитовича.

— Тобі яке діло до цього! — відбуркнув Нік гнівно.

— Велике, Ніку! Вже третю ніч мучить мене думка про неї. Вона з'являється мені у сні. Вона зовсім зломана, понівечена, з підкруженими очима, в яких відбивається безмежна розпука. Я боюся, щоби з нею тепер не сталося щось злого.

Тошко завважив на обличчі Ніка занепокоєння.

— Треба її рятувати. Рятуй її, Ніку! Я боюсь за неї. Коли ти її любиш, бери її і рятуй. Я хочу допомогти. Тільки я не знаю, як. Але чую, що ти мабуть знаєш. Кожний новий день для мене страшніший від попереднього. Невже-ж ти думаєш, що ти лишень бачиш, а я сліпий? Ти лишень чуєш, а я глухий? Я-ж чую, як надвигає буря й бачу, як заморений голодом і нуждою робітник вигрожує своїми кулаками і від того трясуться залякані підпори царя і атечества! Я виджу, як по закамарках дрижать зі страху поліцаї. Жовнярські багнети по касарнях мигають блискавицями гніву.

Завважив, що Нік з Миколою обмінялись поглядами й слухали уважніше. Говорив гарячіше:

— Знаю, що день революції іде невідхильно, але боюся, щоби до цього часу не сталось яке нещастя з Олею. Шукаю, щоби зеднатися з надвигаючою стихією, щоби прискіпити її прихід. Вона могутніе, тривожить мене, але й відкидає на бік. Як рибу на беріг. Без неї нема мені життя, а в ній не находжу для себе місця. Ніку! Не можу так довше!

Нік призадумався. Він також думав, що з вибухом революції Оля вийде на волю. В останніх днях він цілий захопився її підготовкою. Розумів, що в гарячій дні її вибуху в нього може не стати часу для Олі. Він чує, що доля сотень тисяч борців за перемогу революції заваготить на ньому сильніше й промовить до почуття обов'язку могутніше, як доля Олі.

— Може я зроблю їй кривду? — подумав.

Він глянув привітливіше на приятеля юних літ. Нахлинули на нього сумніви:

— Чи маю я право відкидати й то з особистих причин, одного з охочих борців за справу революції?

Тошко зловив той приязний погляд приятеля. Нік поринав щораз більше в сумнівах:

— Чи я маю право рішати, до кого належатиме Оля? Чи я не обов'язаний допомогти їй і її стареньким батькам? Чи матиму час сам усе зробити?

В тиші зависли хвили, що наливались одна за одною щораз шляхотнішим металем. В один мент серце Ніка сповнилось задоволенням, з очей якби вступилася скалка, що не давала приятелеві дивитися просто й щиро в очі. Рука Ніка піднялася назустріч Тошкові:

— Подай свою руку, Тошку. І вибач. Ходи, приставай до гурту, до якого ти вже давно повинен був належати.

Подали собі руки і ввійшли до другої кімнати. Тошко зложив святочну обітницю.

VIII.

Лютневий ранок ліниво вимітав нічні тіні зід столів і лавок гостинниці Зеленого Петьки.

Короста тягнув Мотю за розкуйовджену чуприну. Мотя протирав закіслі від сну очі та напівпритомно просився й пручався:

— Серйожка! Дорогий мій! Який тобою так рано чорт мордує?!

— Ставай, Мотю! Ставай! — переконував Мотю Короста.

— Так тепло, Серйожка. Почекай! Ще чверть годиночки.

Галамагаючи якісь невиразні слова, Мотя знов хотів засунутися під лаву. На вулиці загупкало і застугоніло. Важко дишучи, гурма людей минала трактієрню Зеленого Петі. Потім друга й третя.

Мотя опритомнів. Почув якісь стріли. Зачав наслухувати. Широко втворив губи:

— Чуеш, Серйожка? Карузеля зачинається.

— Чого довго митикуеш, бісів чорте?! — лаявся Короста. — Сто зелених папірчиків через тебе пропаде. Ставай, Іроде!

Мотя нагадав собі тих триста рублів, що їм обіцяв Галлін за сполювання Олі.

— Думаєш, що звіє? — запитав він.

— Такі в такім часі або віють, або так високо підлазять, що потім, поминай як звали, вже їх не досягнеш!...

— Ну, то що? Що робити?

— Спішись, холеро якась! Сліпундру поклич. Кажуть, що вилизався вже по штемпі. Я валю по Дубінушку й по Матроза. А потім то будемо ту карузелю надмухувати! Наша взяла!

До кімнати ввійшов Зелений Петя. Мав таємничу міну. Помахував незадоволено головою:

— Ай, ай, що в місті діється! Кінець світа!

— Тебе, пухирчику, не шпигне! — заспокоював його Мотя.

Петя журився дальше. Короста й Мотя оставили його самого. На вулиці хлинула нова людська хвиля. Зелений Петя смутно кивав головою:

— Я люблю порядок, а воно чорт зна до чого йде!

До трактієрні ввійшов ліпший гість і попросив чайку. Незабаром прийшов другий. Розмовляли зі собою чужою мовою. Петя пригадав собі, що вони тут уже раз були і змоглишили його постійних гостей. Подав чай і мовчав. З такими він у балачки не любив заходити.

Перший гість холодно, з легковажним насміхом вдивлявся другому в вічі:

— Ви злякались? — запитався він.

Другого це питання задерло. Він нахмурився. Підніс гордо голову:

— Не злякався! — відповів твердо й спокійно. — ровважав усі можливості. Не лишень наша група, але й трудовики й навіть большевики вважають теперішній час за непригожий для революції.

Перший гість виявляв даліше велике невдоволення. Другий скоромовкою хотів зміцнити свої аргументи:

— Усі є тої самої думки! Від заповідженого страйку відмовились усі провідники робітничих груп...

— Ви побожеволіли! — з відтінню пересердя вскочив співбесідник. — У хвилині, коли вся влада безумовно падає і то падає вам у руки, ви відсахуетесь. Дивна російська душа! Хочете допровадити до повного розвалу? На кого рахуете, що виратує вас? Чого злякались? Охранки боїтесь? Хабалова боїтесь? Це слабі люди! Всякому служити готові. Я їх уже розкусив добре!

Другий різко заперечив рухом:

— Ви впізнали уряд. Алеж ми знаємо нашу масу. Перевалять усе. І царя і нас і вас. Широка незапущана натура, коли зібеться її з рейків.

— На вас насіли сумніви! »Сомнення рускаво чело века!« — Останні слова докінчив перший гість уже до російськи і погірдливо посміхнувся.

— Російського патріота! — поправив другий. І нахмурився ще більше.

На обличчі першого появилася ледве замінний вираз гніву:

— Пустяки, ті всі ваші сумніви! Це все, що ви кажете і робите, виглядає на жарт. На такі жарти нема тепер часу. Справа пішла задалеко вперед, щоб тепер мала загоритися від слямазарности. Піде помимо, а хочби і проти вас.

Він говорив твердо. Кинув якісь гроші Зеленому Петі на стіл.

— Гуд бай!

Вклонився і відходив. Другий торопився, щоб і

собі заплатити. Побіг і вияснював тамтому вслід:

— Маса горять. Уже три тижні киплять. Щодня на снігу кров. Вона озлоблює і запалює маси. Це може допровадити Росію до страшного нещастя.

А той оглянувся нетерпеливо:

— Коли б так говорила плачка, я не здивувався би. Алеж ви політик і тому дивуюся, бож на вас лежить обов'язок керувати подіями. Щож! Не хочете ви плисти поперед хвилі, то вона занесе вас сама туди, де ви повинні бути. Гуд бай!

Розпрощались і розійшлись. Той другий, з головою повною шуму різnorodних думок, ходив довго вулицями, аж увійшов до будинку, де відбувалося віче робітників Путіловських фабрик. Зацікавився, хто промовляє. Йому відповіли, що Мілюков.

Ця відповідь ударила його громом. Затерп. Бачив, що робітнича маса вся захоплена довірям до бесідника. В її очах бажання чину і жага посвяти в боротьбі за невиразно намальовані обриси кращого майбутнього. Маса якби закаменіла в заслуханні приманчивих слів. Лиш очі зраджували, що в ній кипить вулкан. Ще трохи й вагітна камінна лявіна рушить з місця. Жар змагався з кожною хвилиною. Бесідник розпорпував розжарене вугілля:

— Робітники! Досить нужди! Доки вилазитимуть нам очі з нелюдської напруги?! Доки гинутимуть на дармо наші браття на фронтах?! В часі, коли нам голод скручує кишки, уряд не видумав ліпшої роботи як виставляти машинові кріси на горища! Замість післати ті кріси на фронт проти ворога! Замість забезпечити Петроград хлібом!!... Чи глупота це, чи звичайна зрада? Нехай Дума скаже! Під Думу! Під Думу!

Гість вспнявся навшпиньках. Впізнав хто говорить і закричав:

— Не слухайте провокатора! Це не Мілюков! Ловіть, ловіть його!

Якби гострий могутній бич оперівав масу кілька

разів. Цвягнуло раз, другий, третій. Щось шульнуло під воду. Заколихане море голов затихло. А зараз потім самотній, зляканий оклик:

— Хто перебив?

Грізна мовчанка. Не відповів ніхто. В деяких очах зловіщий блиск. Звертаються проти того, хто поколотив. Перед ним безодня підозріння і ненависти.

Тут і там піднісся гамір:

— Сюди його!

— Кого?

— Провокатора!

— Де він?

У двох місцях хвильнула в масі злоба і жадоба рознести провокатора на шкamatтя.

Там де пірнув промовець, взбурлилось, засичало, якби від заливаної ватри. Понеслись оклики:

— Хто що має сказати?!

Міцні руки гнівно вхопили того, хто перешкодив і силою вивергли його на трибуну:

— Говори, що маеш сказати!

Той ледве хапав повітря зі зворушення. Поблід. Дрижав з обурення. Зуби йому дзвонили. Загикуючись, говорив:

— О цей, що тут говорив, не був Мілюков, але провокатор! Мілюков тепер промовляє у Думі.

— Звідки знаєш? — (Кілька голосів).

— Він сам з поліції! Провокатор він сам! (Сміливіше. Задирчиво).

— Геть! Геть! Сюди його!!!

— Нехай говорять!!!! (Буря).

Розхолітана маса розюшилась у сумнівах. Раптовно розіллята, спокійна, жертвна олива, зайнялась злощими, вогненними язиками.

Бесідник зацукався, остовпів. Відчував смертельну потребу сильного як грім слова. Його думка, яка на хвилю з безрадности зохлява, зараз судорожно запра-

цувала в обличчі живлової небезпеки. Очі, що зайшли були хмарою, нагло загорілись. Знайшов:

— Де той Мілюков? Нехай покажеться щераз! — закричав з усіх сил.

Злющі, вогненні язики затримались як вужі в вичікуванні. Розляглись припаглоючі заклики:

— Де Мілюков? Сюди Мілюкова! Де Мілюков?

Хвиля тиші. В ній заполоханий голос:

— Мілюкова нема!

А тоді заклекотіло, заревло. Біля трибуни стовпились, аж вона зачала хилитися разом з бесідником. Ті, що були найближче, розізлилися на тих, що напірала зі заду. У вичікуванні правди маса люто відштовхнулася зусильною хвилею, щоб зробити вільне місце перед трибуною.

Незнайомий зрозумів, що тут важиться його судьба. Можуть йому повірити, але можуть рознести, коли не повірять. Також у ньому клекотіло обурення без ваги і розваги. Підніс руку в гору на знак, що хоче говорити.

Маса втопила в ньому свій зір. Завмерла. Зачала читати в його обличчі. Настала така тиша, в якій говорять обличчя.

Читав з їх лиць, чого від нього хочуть. Найважлише для них питання: хто і з якою метою їх обманув?

Вияснив їм усе: що Мілюков тепер у Думі, що той, хто тут промовляв перед хвилею і подавав себе за Мілюкова і користаючи зі замішання, втік, це був поліційний агент.

Розважно вислухали, що поліція хоче спровокувати їх до кривавих виступів, щоби терором здавити всю опозицію і в крові здушити маси та відобрати їм ту рештку свободи, що її заступає Дума.

Збіглись і уляглись біля трибуни лагідні, довірчиві, спокійні. Потім статочно вертали до хат. По дорозі розсипували його думки;

— Не спровокують нас! Дума скаже своє слово. Дума буде працювати словом і лише словом!

Успокоєна на мент одна хвиля, уляглась у морі. У непевнім морі. У змінливім морі. Де хвиля, хвилюю наганяє. У непевнім, змінливім, грізно притаєнім морі...

ІХ.

Пізно в ночі вернув підхорунжий Ловецький зі своєю четою. У касарнях Волинського полку, вояки зашуміли як на пригрітих бджолах:

— Ну, що?

— Не стріляли! І не будемо стріляти!

В очах вояків чорні хмари. На обличчах запеклість. Не роздягаються, бо заряджено строге поготівля. Збиваються гуртками по кутах, шукають, вимахують і погрожують кулаками. Часом вибухають гнівним криком і затихають.

Неспокійні думки зганяють їм сон з очей. Схвилювано кидаються на ліжка, але нові, ще більше тривожні думки підривають їх з постелі. Знов скупчуються, знов гризе їх сумління.

Дижурний старшина, підпоручник Аляєв, блудить коридорами. Від кількох днів життя стало для нього мукою. Підходить до кімнат, але не зважається нагримати на вояків, що не погасили світла. Є вдоволений, що світять. Стає при вікні на кінці коридору й дивиться як ліниво падають одна за одною пластинки снігу.

А час летить, увихається біля тих пластинок скоро як зачароване веретенце й наближується до завтрішнього дня.

Перед завтрішнім днем збирається в душі Аляєва тривога. Він боїться глянути позад себе в довгий коридор, по якому сьогодні вештаються вояки як неспокійні духи. Він відчуває їх тривогу і бажає, щоб завтрішнього дня зовсім не було. Сьогодні вислано для здавлення заворушень у місті Ловецького. Завтра прийде черга на нього.

Аляєва кортить обернутися. У сутіннях довгого коридору зі зашкаралуплених закутин, пам'яті знов показується залите кров'ю тіло, що звалилось на нього в окопах і заперло йому віддих. Тепер кивається. Стоїть десь далеко в другім куті коридору і не рухається з місця.

— Що буде, коли зарегочеться, як висолопить кривавого язика?

Аляєв зачинає наслухувати:

— Не регочеться!

Хтось з того кінця коридору наближується до нього нерівною, п'яною ходою. Аляєв не обертається. Усією силою волі чіпляється спокійних пластинок снігу перед шибкоюю.

Закрутилися, завертілись під його поглядом. В кінці ловить одну при самім вікні і зачинає з нею м'яко спускатися на долину. Стає йому трохи, трошечки відрадніше.

Хтось кладе йому на рамя руку. Лагідно.

— Полк не спить! Цілий полк не спить! — шепче.

Аляєв тремтить. Безвольно обертається і бачить. Ловецького. Ловецький блідий, наче вимучений. Очі в нього зів'яли. Він цілий як п'яний.

— Ти стріляв?

Ловецький заперечує:

— Не було приказу для війська. На завтра є приказ від Хабалова стріляти на гостро.

Аляєв ніби не дочуває. Зараз таки усвідомлює собі сказане:

— Стільки було приказів у боєвій лінії! Кожний приказ тримається чоловіка лиш до першої кулі! — відповідає.

Ловецький смутно дивиться на приятеля. Стає йому його жаль. Хоче його потішити, підбадьорити:

— Покищо лише поліції вживають. Сьогодні на Знаменці вбили пристава і ранили в цілїм місті двад-

цятьвісім жандармів. До війська нарід ставиться приязно і кричить ура.

Аляев дрижить:

— А де діваються трупи? — запитує знечевля і насуплює брови.

— Я не бачив.

— Тожбото і є, що ти не бачив. А я бачив. І не хочу більше бачити. Чи ти розумієш, що я їх більше не хочу бачити?!...

Ловецький мовчигь. Аляев нахилиється до нього цілим тілом і насторожено, жагуче чекає на його відповідь.

— Може те все вже завтра всядеться! — бомкає несміло і без переконання Ловецький.

Аляев гарячо бере його за руку. Хоче затримати щойно висловлену ним думку. Хоче щось сказати. Думки йому не вяжуться, не сходяться з думками Ловецького.

— Доброї ночі! — вяло і винувато прощається Ловецький і відходить.

Аляев вдивляється позад Ловецького. Кудись далеко. Дивно.

Ловецький не може заснути. Стають йому перед очима переживання на фронті. Страшний вибух гранати кинув на Аляєва розторощеного вояка і повалив його разом з трупом на землю. Аляев розпачливо, збішено зачав визволюватися від несамовитого тягару. Зачалася боротьба живої людини з трупом. Труп не піддавався. Довкруги вибухали стрільна від барабанного вогню. Важко було підійти до Аляєва. Смертельна тривога спутала всім ноги і прикувала до землянок.

Покерешоване, скривавлене обличча трупа звисаючими щоксами, шкірилось за кожним розпачним рухом живого чоловіка. Труп ніби сміявся, ніби хотів кусати. Аляев мучився страшно. Помимо зусиль не міг звільнитися, бо роздерті кишки трупа позакручувались йому довкруги ноги. Зачав вити. Вив страшніше як стрільна в горі. Це видовище було страшніше від жаху смерти.

Ловецький пригадує собі ту хвилину, як вискочив зі землянки і одним рухом пірвав грубі, синяві пуга, що сковували ногу товариша. До сьогодні дивується, яким способом Аляєв не міг собі з тим порадити. Затягнув його в свою землянку, де він вив і вив аж до повного знесилення. Після бою відослали його до лічниці для нервово хорих. По році признали його здоровим і приділили знов до полку.

Той спомин висить над Ловецьким і не дає йому спати. В Аляєва сьогодні подібні очі, як були тоді, коли небо скажено вило сотками стрілен.

Ледве заснув. Збудив його незвичайний шум на коридорах. Саме, коли кухарі збиралися до кухні, закричав хтось страшно і протяжно.

Ловецький дивується:

— Невжеж у касарнях заплакала жінка, якій учора в часі демонстрації вбито чоловіка і батька дітей?..

Увесь полк скочив на ноги. Повибігали з кімнат.

По коридорі біг Аляєв і рвав на шиї ковнір і сорочку, якби боронився перед удушенням. Скрикував дико, аж мороз заходив поза шкіру. Його схопили, звязали і віднесли до кімнати. Божевільний крик гомонів у касарні без уговку, аж відвезли Аляєва до лічниці.

Х.

Вояки вже не клалися спати: ходили невиспані, злі, похнюплені. Була неділя. Нагло заворушилися. Прийшов приказ, що вся сотня Сверєпова має ставитись у повнім боевім лаштунку на касарняній площі.

В цілім будинку зашуміло. Лише у крилі, в якому збиралася сотня Сверєпова до відмаршу, нависла тишина як нерозгадана таємниця. Всі знали, що їх чекає. Руки їм дрижали в поспіху, залізо пекло. Тут і там вигукував унтер і сердився по звичаю. Не з дійсної причини і потреби, але для заглушення власного сумління. Воно не давало спокою. Того саме боялись. Одягались з розмахом. Задихались при цьому і сопіли як при тяжкій праці.

— Скорше, скорше! — підганяли унтери.

Викрикали в коридор, аби офіцери знали, як стараються. Вояки мало зважали на їх вигуки. Збирались махінально, по звичці, але більш завзято як кожного дня.

Виминали себе очима. Ховались перед собою. Ні в одного не піднялись очі до стелі, чи до ламп, щоб не зустрінутись з чийсь поглядом. Завжди зором блудили долиною, а найчастіше дивились у вікна, в яких над раном темнішала ніч.

— Снідати! — впав приказ. — І виходь!

Холодною струею виллялись на площу у сіріючий ранок. Паркани ніччю відскочили в мраку. А невидною вулицею плила гаряча струя:

— Братіки! Будьте ви з нами, не проти нас!

Деякі зі сотні пізнали по голосі Миколу Путіловця. Перекинулись поглядами. Тепло плигом мигнуло рядами в очах.

На те, люто загреміли слова команди, що намагалась заглушити голоси з вулиці. Погляди сполохано розскочились. Очі вже вспіли порозумітись і тепер застигли в бездумній суворості. Могло здаватися, що зовсім не чули зазиву з вулиці.

Перед рядами на коні появився Сверепов.

— Здорові ребята!

— Здра, здра, здра! — покотилось по сотні. Погано закрякали сполохані з дерев ворони.

В полковім арешті вязні не спали. Почули, що сотня збирається і зрозуміли, проти кого її ведуть. Повилазили на вікна, дивились і наслухували.

Вулицею, за білою занавісою мряки, кипучою лявою, безперестанно пило робітництво.

Говдієнко насторожив уха. Почув голос Миколи Путіловця і Марка Козака:

— Сьогодні, братіки, сьогодні!

Зрозумів. Сьогодні рішиться. Смерть чи воля.

Хоч руки вмливали, тримався крат. Почув голос Сверепова:

— Салдати! За підмогою германа внутрішній ворог підняв у столиці руку проти батюшки царя. Голота грабить у місті, розбиває магазини, стріляє проти царського війська. Герман при помочі тої голоти хоче побідити святу матушку Росію. Вояки славної російської армії! Сьогодні кличе вас батюшка цар і матушка Росія, щоб ви вигубили банду нігілістів, соціялістів, анархістів та всіх, хто сміє бунтуватися.

Говдiєнко слухав і кипів ненавистю. Захриплий від водки голос Сверепова, різав його по живім тілі. Пригадався йому знову зазив Путіловця і Марка Козака:

— Так! Сьогодні або ніколи! Сьогодні та сотня мусить стати з народом проти катюг.

Лють додавала йому сили. Отворив ширше шибку на горі, підніс вище голову і побачив, що на стійці є Лихорадько. Зрадив.

Голос Сверепова скреготав над сотнею:

— Вічної слави придбав російській армії девятий запасний кавалерійський полк, що вчора і передучора розігнав бунтівників і дав їм доброго прочухана. Усі військові частини сповнили свій обовязок. Вояки Волинського полку! Поздоровляю вас з цею побідою.

Сотня вперла зір у землю. Стало тихо і глухо. Хрипкий голос п'яниці скрипів у глуші як тріск надломаного журавля над заповітrenoю криницею.

Говдiєнко нагадав собі за смерть Задорiжного. Останні слова Сверепова задерли його за живе. Він крикнув до Лихорадька:

— Братіку! Я довше не годеи!

— І я не годеи! — відповів Лихорадько.

— Отвирай. Уже час!

— Тепер?

— Тепер!

ХІ.

Лихорадькові якби хто розкував руки. Крім перестав його парити. В серці ані тривоги, ані тягару. Найстрашніша з усіх ночей на війні скінчилася. Збирала його охота кричати, кликати інших і бігти, бігти, куди прикажуть.

Скочив на вартівню, ухопив ключі і отвирав келію за келією.

За хвилю звільнені в'язні і вартові, узброєні в кріси і ручні гранати, вибігли на площу.

Бігли мовчки. З усіх сил. На очах цілої сотні. До Сверепова...

Сверепов оглянувся. Відчув небезпеку. Стрепенувся. Неспокійно повернув коня у їх сторону і крізь мраку побачив звернені проти себе кріси.

— Стій! Стій! — кричав дико і наполохано.

Смертельна тривога здавила його за горло. Замість слів, видиралось йому з грудей лише харчання.

Грімко понеслось над сотнею:

— Застрілити катюгу як пса!

Посипались стріли. Кінь Сверепова рванувся з їздцем у сторону штахетів. Вишикована в струну сотня зігнулась раптовою в лук, розсипалась і пустилась безладно навздогін за Свереповом. Ще кілька стрілів і кінь з їздцем упали на землю. Сверепов піднявся і, штильгукаючи, зачав утікати.

Допали до нього, місили, тратували, копали і били прикладами, аж остала з нього одна кривава, незугарна маса.

З касарняних будинків вибігали шнурочком люди. Декількох офіцерів з револьверами в руках бігло на поміч Сверепову. Бігли безладною групою, вимахуючи шабляками і револьверами. Викрикали слова команди і десь у половині дороги втихли. Їх обступили, роззброїли і уговками. Двом чи трьом, що найдовше пручались, здерли офіцерські відзнаки і запровадили до арешту.

Когось з вояків поставили на стійці. Згодився. Послухав. Ходив поважно, усміхався щасливо, пильнував як власної хати. Уставлювано стійки усюди там, де вони були передше. Ніхто не розпитував чому.

Так має бути!

Поволи з будинку виринув майже цілий полк. На площі заройлось, зашуміло. Стріляли часто і густо. Хтось для відстрашення невидного ворога, інший для піднесення бадьорого настрою у власній душі. Ще інший з нерозумної, п'яної втіхи. В дійсності ніхто не розбирав, чому треба стріляти. Збивались у гуртки, перекопували себе, тишились, кричали:

— Не підем! Нехай нас ріжуть! Ніхто нас не примусить стріляти в грудь брата!

— На фронті то інша справа! А проти своїх не мають права: Де їх сумління?!

— Не було в них і не буде! Аж ми настановим!

— Хто ми? Говори, брате, так, щоб кожний розумів!

— Тож я кажу хто! Ми! Нарід! Вояки і робітники!

— А зі селянами що буде?

— І селян візьмемо! Всіх! Всіх, хто працює і власними руками на хліб заробляє. А капіталістам і поліціантам смерть!

(Але в нього очі розміряні, лагідні).

— Братіки! — просить той, що добровільно згодився на стійку. — Я уже годину стою. Назначіть чергу. Заступіть хто. Я, ей Богу, умучився.

— Пожди, товаришу, ще хвилину. Назначимо.

Згодився. Послухав. І усміхався щасливо, вибачливо.

За чверть години знову:

— Товариші, ей Богу, так не повинно бути! Заступіть хто.

— Потерпи, любий, ще мінуточку. Вирішимо. От-таки о зараз, вирішимо!

— Бачиш, діла нового кілька то!? Зараз Совіт вибираємо...

— Не стріляйте, товариші. Нічого не чути! Не перешкаджайте.

Слухали. Переставали. Але разом з тим чогось бракувало. Робилося глухо в повітрі і пусто в серці. Нестерпно. Думка зачала працювати:

— Що буде?

— Що може бути?! — розумували гарячіші. — Не підемо з багнетами проти своїх! Так скажемо. Щоб тут не сталося!

— Братіки! Братіки! Пропустіть! Ну таки так не можна!

— Та куди тобі?

— Важну, важну новину маю.

— Ну, то говори ту!

— Ту не можу! Хочу, щоб усі чули!

— Або тут тобі не однаково?!

Став. Зрозумів, що однаково.

— Братіки! Павловський полк також збунтувався. Ще вчора! Казали їм переодягатися у поліцейський мундур. Не послухали. Не пішли!

— Ура! Уррра!

Кричали, сміялися, раділи, обнімалися.

— До них! Ходімо до них, щоб не роздумались!

— Хто поведе?

— Говдiєнко! Говдiєнко нехай проводить! Давайте Говдiєнка!

Але Говдiєнка не було. Маса розгубилась. Тратила голову. Нетерпляче вигукувала:

— Товариші! Що є з Говдiєнком?! Як так можна?

— Або к чорту його!!!

— Товариші, не нервуйтеся!

Говдiєнко показався в брамі будинку. Усі звернулися лицем до нього.

— Тихше! Тихше!

Ані одного стрілу. Ще тільки шамотня від збірки.

Зглотились. І стали тихо, хоч маком сій. Говдiєнко говорив:

— Товариші! Тепер уже нам вертатися нікуди! Мусить бути революція!

— Справедливо каже! Говори дальше! Тихше! Тихше!

— А ту революцію зачнемо ми, вояки Волинського полку. Земляки! Досить намучились! Досить катам наслужились! Їх порядки вже нам віддих заперали. Піднесемо червоний прапор революції, щоби здобути волю і землю для народу!

— Ура! Ура!

— Нашим командангом буде поручник, товариш Ничипір Горленко! Згода?

Хтось зітхнув з полекшою:

— Ото було з початку сказати!

— Ура! Ура!

Очі засвітилися радістю, уста сміялися щастям. У тій хвилі показався Нік. Підніс руку:

Стало тихо, тихо.

— Товариші! Не звернемо крісів у груди брата робітника і селянина! Скинемо усю неволю. Звільнимо тюрми. Всім, всім повернемо і волю і землю!

Уже бігли до нього і підняли його в гору. То тривало довгий час. Нарешті Нік підніс руку. Загрималися і зачали себе успокоювати. Коли вишумілись, Нік звернувся до них сильними, гострими словами:

— Революція не жарг! Для побіди наших ідеалів треба нам дальше жертвенних сил і революційної карності. Порядок мусить бути! Уставтесь усі у сотнях!

Заметушилися. Уставилися як давніше сотнями на площі. Міцно й любо стискали кріси в руках. І зараз втишилися і слухають:

— Командантами у сотнях Богдан, Лихорадько, Черевко і Шумило. Говдiєнко мій заступник! Нехай жие воля народу!

— Ура! Ура!

— Ідем до інших полків, щоби приєднати їх для справи революції. Кроком руш!

Ішли сильним боєвим кроком. Серця переповнені вщерть святощами.

Мряка уступала. Місто огорнуло соняшне проміння,

XII.

Камяниці широко отвірало очі. Білявими руками хапалися за чола, ніби закривалися перед сонцем, яке широкими, ясними річками спливало у вулиці.

Вулицями, по білім снігу, каламутними хвилями котилася робітничка маса. З революційною піснею на устах, з червоними прапорами в руках.

На даху одної з камяниць замість білого рукава машинові кріси:

Трр. трр. тррр...

Гомінко, коротко, злющо і боязко.

Людська хвиля ахнула, оставила на снігу кілька чорних і червоних плям. На хвилю завмерла. Пружинною розірвалась і прилягла розгнівана, розярена, до мурів. Заревіла:

— Не стріляй, псубрат, не стріляй!

Стовпилась біля брами, зубами люто зачепилась за окупи й перегризла. За хвилю дикий крик і стріли на горищі. А потім:

— Вступіться, братця, галушки летять!

Кількох поліціантів вишморгнуто з горища на вулицю. Той ані пікнув, інший, покалічений, вертівся з болю. Між ними Поронніков, який сьогодні надягнув мундур, підняв благально руку в гору:

— Пожалійте, люди добрі, й ми також люди!

— Ви не люди, ви помічники катів!

— Службу робив! Для хліба! В мене діти! — янчав Поронніков.

— Не бийте! В нього діти!

— А в нас їх нема? А він на те не дивився й стріляв!

Задні натиснули на передних. Лава впала на поранених, піднялася з проклоном і рушила даліше. Декого з побитих пірвала зі собою і жбурнула під пліт. На закруті наскочила на військо.

— Молодці, салдатики! Ура!

— Ура! — відгукнув Нік.

— Уррааа!... — понеслось глибоко у вулиці на зади робітничих та військових лав.

— Будьте ви з нами!

— З вами, з вами, з народом!

Сміються від радощів жовнярські лиця й сміються робітничі. Стає ясно і весело й соняшно. Сонце на обличчях війська, сонце на обличчях робітництва й трете вгорі. Сміються й радіють усі три сонця. Родиться веселий революційний день з тривожної ночі. Гнів родиться святий, не злий. Кров ллється зза гаряча. Маса бе непередумано, наосліп.

Як буде ввечорі, ніхто не знає. Нік знає, що нема коли ніжничати й бабничати. Рве вперед. Там нехай обнімаються маси з військом, а йому треба йти даліше. Уже до його відділу пристав Павловський полк. Преображенський полк, у якому багато українців, не гаяв багато часу. Вбив свого команданта й рушив у сторону гвардейського полку.

Командант гвардейського баталіону Богданович телефонічно довідався, що діється в місті й хотів спинити революційну хвилю, яка підходила до його відділу. Як лишень недалеко від касарень понеслись по вулиці революційні пісні, жовнярська маса, не зважаючи на команданта, підняла кріси вгору й кинулась туди, щоби зеднатися з робітниками.

— Ура, салдатики, ура!

— Ура! ура! — відповіли вояки й вихром подались у браму, біля якої стовпились у грушку. На вулиці робітництво стрічало їх оплесками. Їх обнимали, їх подивляли і цілували. Вояки розкисли від тих при-

вітів, усміхались щасливо, як діти й потапали в масі, як сніг між зеленню на весні.

Богданович бігав безрадно поза плечима робітників. Нагло обернувся проти маси, щоб її спинити. Зустрівся з палаючими очима й обличчями. Злякався, втратив рівновагу і вхопив за револьвер. Звалились на нього зпереду, поклали горілиць і розтоптали.

Кудись ділися офіцери. З людьми остав один Лебединський. Маса плила і він разом з нею. Рвала його своїм річищем, шуміла й приголомшувала його.

— Хліба дайте, хліба!

Тисячі рук, сотки крісів, піднялись проти вікон. З деяких вікон замаєли у відповідь червоні прапори й показувалися в них гарячі, червоні обличчя. В деяких причаювались смертельно бліді, полохливі, стривожені. В інших мовчки заперлась заїла, тупа злість. Вона й тепер ще дихала погордою до маси. Як уперта скеля, що спльовує брудною піною за кожним ударом морської хвилі.

Біля Асторії хтось зачав стріляти в людей. Жах, біль, лють блискавицями промигнули масою. Хтось уперто показував на отверті вікна в палаті:

— З тих вікон стріляли! Не бачите? Ще видно дим!

— Це з папіроски!

— Хто каже, що з папіроски? Хто?

— Кажі, що ти за один! З нас жартуєш?!

Причепились до чоловіка, шарпають ним. Хтось пізнав, хто він.

Показалось, що то Обайлов.

— А, а, а, братіку, то ти нам хліба жалував! Наших діток і нас голодом морив?!

Гуп! гуп! гуп! Ех!

— Люди добрі, що ви робите? Невинного чоловіка на смерть убиваєте!

— Невинного? А ти хто такий?

— А, а, а, пекар Делкін! Голубчик! Такий самий, як той!

— Ти, псубрат, проти революції?!...

— Ні, люди добрі. Зовсім ні!

— А чому-ж ти за буржуєм обстаєш?

Хтось силою зачав розпихати товпу, щоби дістатися до Делкіна. Подивився Делкін і втратив зі страху мову. Язик завалив йому піднебіння і загатив зуби. До нього підходили знані йому вже опришки Мотя й Короста.

— Тут мені тепер смерть! — шибнула йому думка. Хотів скочити в бік. Двадцять рук схопило його і не пустило.

— Пустіть, пустіть невинного чоловіка! — кричали Мотя й Короста.

— Звідки знаєш, що невинний?...

— Перед революцією нашим жінкам хліб даремно роздавав. Правда, чи ні?

Короста звернувся з тим запитом до Моті, Верьовки та Матроза. А ті поспішно потвердили перед цілим народом.

Делкіна пустили. Він був дуже зворушений:

— Я, братіки, не проти революції! Аби мої діти мали що їсти! Я чоловік робітний. Я, я...

Замовк, бо Короста вдарив його в бік:

— Мовчи, бо ще до чого добалакаєшся! А тепер тягни, брат, портмонет і на фонд революції давай, що маєш! Бачиш, що було-би з тобою?!...

Взяли гроші й потягли в палату, де товпа вже громила людей, обстановку, виважувала двері, шаліла.

Весь похід спинився.

Лебединський був у розпуці. Не міг нічого зробити. Умовились з Ніком на нараді у Павленків, що він поведе своїх людей на Петропавловську твердиню і звільнить усіх політичних в'язнів, а між ними і Олю.

Тимчасом його люди змішалися з масою, а маса

розпиралась вулицею, шуміла, гуділа й нікого не хотіла слухати. Був безрадний. Не знав, що тій масі сказати, чим захопити, щоби пішла за ним туди, де він бажає. Біля себе завважив, що якийсь студент з червоним прапором пропихався вперед.

Лебединський впізнав у студенті одного з тих, що заходили до Українського Клубу. Пригадав собі також його прізвіще: Зайців. На лиця тому студентові виступили гарячі румянці, в очах горіли запальні вогні. В гаморі не можна було зрозуміти, чого він хоче. Маса ставилась до нього, як загалом до всіх студентів, прихильно. Давала йому дорогу. За студентом ішов заагитований ним гурт людей.

Лебединський відчув, що в тім гуртку зродилася якась думка, якій треба допомогти. А потім, то можна-би зговоритися і щодо дальшого ділання. Гурт щораз виразніше вибивався з маси і пер вперед:

— Звільнити народніх борців!

— На Петропавловську твердиню! — підхопив Лебединський.

Студент побачив Лебединського, пізнав, що він з Українського Клубу і зрадив. Узяв його за руки і вже ішли оба побіч себе. Нарід уступався їм з дороги і вже підняв їх гасло. За ними формувався похід. Самочинно. Салдати побачили, що їх офіцер іде під червоним прапором, раділи з того і приєднувалися до походу. Всуміш з робітництвом. Але була вже в тім руху думка та зроджувалась потреба ладу.

— Товаришу поручнику! Візьміть своїх вояків у руки. А я впорядкую робітників.

Уже вперед творився військовий відділ. За ним ішло лавами робітництво. Зайцеву помагав, хоч вибивався зі сил, якийсь нервовий, неповоротний студент.

Нарешті, коли все сяк-так упорядкувалося, підійшов той студент до Зайцева:

— Іван Романович Телігін! — представився, по червонів і замнявся.

Зайців щиросердечно подав йому руку. Це осмілило Телігіна:

— Як треба буде... Коли є небезпека... то я піду наперед...

— Підемо всі! — гарячо запевнив його Зайців.

Петропавловський собор горів у сонці. Мури Петропавловської твердині застигли над Невою. Перед брамою не було сторожі. Брама втулилася в мур.

— Отвирай браму! Отвирай!

Чим більше шуму біля брами, тим вона мовчазніша. Посипались стріли.

— Отвирай! — закричали в'язні з вікон.

Гудить уже й тюрма і шумить маса довкруги неї. А брама затялася, мовчить. Розлючені опором воюки гатять прикладами в браму:

— Розторозити той мур на порошок! Досить за ним людської крові і терпіння!

Залізна брама ще не подається. Маса зачинає розбивати цеглу й каміння довкруги брами.

Задрижала. Раз, два рази дригнула під могутнім напором. Ще одно скажене, люте зусилля. Двері отворилися широко. На переді маси Лебединський, Телігін, Зайців.

XIII.

Поки камінь сильно сидить у землі, не грізні для нього дощі і вітри. Але, як підважить його землетрус, то він хитається й болить за кожною зміною погоди, як надіпсутий зуб.

Крізь потворені щілини протікають дощі і горді гори кришаться, аж знов по якимсь часі заростуть землею.

Після того, як Короста виявив Олі, яку то Галлін кинув на неї клевету, вона так злякалася, що кільканадцять годин не могла прийти до себе.

В голові їй шуміло. Хвилями, коли уявляла собі

тягар усього обвинувачення, ставали перед нею невмолімі його наслідки. Очі товаришок, очі Ніка, очі Микитовича, заплакані, повні невимовної розпачі очі стареньких батьків, суд, газети й Тошко...

Такий далекий, холодний, чужий...

Чого, чого причепився підлий Галлін?...

Коли надійшла ніч, усі ті образи, що за дня гло-тою добивались до її свідомости, зачали одинцем вилізати з темних кутів келії.

Пропась, чорна, без дна, обривиста пропась. З усіх сторін пропась. А з тої чорної безодні дивигься на неї уже не лиш з цікавістю, але зі суворим виразом суддів, сто очей. Не видно приязних, лише ворожі або заполохані, або заплакані й безпорадні. Одні незабутні очі втікають від неї геть, геть у безодню кудись далеко. Стають такі маціньські, як у маленької мишки: як шпильки й блищать.

Чим блищать?

Оля боїться здоганяти ті очі, боїться глянути їм просто в зінички, бо вони там у проваллі причаїлись і чатують і вона їх тепер не пізнає, вона боїться їх тепер пізнавати.

— Що іскриться в тих маціцьких мишачих очках? Гнів, чи сльоза?

Усі її думки нараз переплутуються. Заполохана глядить в одинокі очі, в які до цієї пори не сміла подивитися і... ні гніву, ні сліз у них не бачить, лишень найгірше, що могло взагалі статися...

Глум!!!

Ужалив її у мозок і прошпилів серце. Затряслась і застогнала. Щойно тепер зрозуміла всю глибіню безодні: в келії товкло від стіни до стіни її серцем. Заплакала. Боліло без тями, боліло довго. А потім прикинулось.

Тоді прийшов Галлін.

Оля дня не пізнала, коли входив до келії. Боялася отворити очі, щоби не сполошити любого спокою, що

присів собі коло ліжка й ласкав її чоло. Тому й не стривожив її Галлін, коли ввійшов до келії, бо її тривога була більша. Саме тоді вляглась лагідно під чолом. Вона навіть не подивилася, хто входить. Була так утомлена, що не могла піднести вій.

По Галліні за якийсь час прийшов Короста й приніс їй їсти. Він злякався її блідоти: зачав харкати і кашляти й не вступався так довго, аж повернулася до нього. Коли побачила снідання, відвернулася.

— Іжте, паннунцю! — заговорив Короста, як умів найделікатніше. Але вийшло шепеляво, по п'яному і хроповато. Побачив, що це йому не йде, замимрив щось невиразно і вийшов. Прийшов у полудне. Те саме. Над вечором те саме.

— Іжте паннунцю! Не беріть собі так гризоти до серця.

Не подивилася.

Коли на другий ранок Короста побачив, що паннунця таки зовсім їсти не хоче, перелякався, що вона готова заморити себе голодом на смерть. За те йти до тюрми Короста не мав найменшої охоти. Пішов до Галліна і вилаявся. Галлін забезпечив його, що сьогодні все поладить.

Зараз у полудне прийшли поліціанти і забрали Олю. Мовчала. Було їй усе байдуже. Не питала навіть, куди її ведуть.

Десь ділися старі сторожі. Отвирав двері Зелений Петька й дивився на неї якимось дивно й, як їй здавалося, зі співчуттям. Ті очі Петьки вложились десь у кутику в її пам'яті. Боялась, щоб думка не зшелевіла й не сполохала тих очей. Не були злі ті очі.

З великого каменя журби ставало їй легше на одну порошинку. За тою порошинкою скулилась усею істотою. Боялась виглянути поза неї, щоби знов щось не вдарило її і не заболіло так тягарно, так болоче, як до цієї пори.

Посадили її в закриту повозку з кратами. Везли

кудись довго й далеко. Врешті станули. Чула, що за скрипіли якісь тяжкі ворота. Повозка заїхала між високі мури.

Отворили двері від повозки. Вийшла і впізнала. Вона в Петропавлівській тюрмі. Знов заховалася за свою порошинку. Безвільно й майже бездумно дозволила себе обревідувати і завести до осібної келії. Зачала розглядатися по новому мешканні. Крадьком перед собою, хильцем перед дійсністю.

Коли вечором принесли їй їсти, зіла.

— Хоч мури тут грубші, та якось привітливіше!
— подумала.

Зачала вслухуватися в тяжкий хід сторожів по коридорах і з того також відчувала деяку полекшу.

Пригадала собі: Тамті ходили тихо, як коти.

На другий день покликали її до слідчого судді. Ставився до неї грубо й непривітно. Розповіла йому все, як було з Галліном.

— Кожна з вас так каже! Вкраде, а потім говорить, що їй дарували. Трохи за дорогий дарунок! А що з тим листом? Хто його писав?

Оля рішила не зрадити тайни того листа, хочби не знати, що діялося.

— Вийдете на волю. Дарується вам тамту крадіж, коли скажете.

Заперечила рішучо головою. Чим більш затиналася, тимбільше суддя добачував у цілій справі темну історію. З листа виходило, що замоталася в якийсь заговор. Суддя здогадувався, що проти Распутіна, але ніяких інших ниток для слідства не мав під рукою. Рішив мучити її допитами та продовжуванням слідства, аж нерви відмовлять їй послуху. Не давав дозволів на ніякі відвідини її знайомих. Бачив, що вяне, що блідне, але це не зворушувало його.

Оля була рада, що ніхто з її знайомих її не відвідує. Тонучи в безнадійності, байдужніла. І це підтримувало її сили. Раз прийшов до неї адвокат і в при-

сутності судді сказав їй, що за неї стараються, та що він її боронитиме перед судом.

Збурих її вляжаний спокій. Роздряпав пригоєне, розятрив пригасле, налив сподівань у спокій безнадійности.

Від того часу кожний новий день ставав прикріший від попереднього. Все більше приносив зі собою надій на те, щоби вечором закинути їх у найчорнішому куті келії, звідкіля вони вилазили, як нічні опирі й положили сон з очей.

Коли зачала вибиватись з останніх майже сил, з міста до тюрми зачали долітати заблукані кулі.

Тут і там пацали при кратах, як на фронті. Тут і там осою ззик... у стіну старовинного муру...

Мур обтирається від укушення, спокійно пускає димок, якби закурив папіроску й погідливо сплюває.

Але незабаром цілий його спокій утікає. На ньому запалюється цілий одяг. Уся тюрма займається димом. Довкруги тюрми вогонь. Довкруги вогню море людських голів.

Оля дрижить на цілім тілі. Чує, як по коридорі бігають стривожені сторожі, чує їх залякані голоси. Але понад усе те йде могутній шум поза мурами тюрми:

— Відчиніть брами, звільніть усіх в'язнів.

— Нехай жие революція!

Оля присуває ліжко до вікна, на ліжко ставить лавку, чіпляється руками крат і кричить разом з іншими в'язнями:

— Нехай живе революція! Звільніть в'язнів! Ура!

Вона ціла тремтить, опадає зі сил, осувається з лавки й присідає умучена на ліжку. Чує, як на подвіррі тюрми біжить маса людей. Уже вони на коридорах. Біжать, тупотять. Зачинається бій між сторожею й масою: різкий, короткий. Хтось ранений скрикує, хтось тяжко паде на долівку. Оглухнути можна від шуму в тюрмі й довкруги неї. Хтось силою добу-

вається до дверей її келії. Підважує їх і біжить до неї. І вона до нього.

— Тошку!

— Люно!

Радість заливає їх серця.

Хтось кричить тривожно на коридорі:

— Води! Води давайте скоріш!

Вирвалась з обіймів, метнулась за водою. Подала коновку тим, що метушилились біля якоїсь людини. Похилилась, щоби допомогти і в сумерках впізнала:

— Ваня, то ти?

Припала до нього. Положила йому руку на чоло. Усміхнувся болісно і щасливо. Кров утікала йому з грудей і з лица. Щераз усміхнувся:

— Це для тебе, Олю Филिमонівна. Я тебе люблю до божевілля! — вишептав.

Очі зайшли йому мрякою. Це були його останні слова.

XIV.

Нік не знав втоми, ані небезпеки. Він скоро орієнтувався, де треба йти і що робити. Він був певний, що революція побідить. Це давало йому рівновагу духа.

Він заняв уже своїми відділами цілу Выборгську і Літейну частини Петрограду. Розбив четверту сотню Московського полку, що кулеметами боронила переходу через Выборгський міст на Неві.

Його відділи тримались карно. З кожною побідою ріс їх запал. Половина петроградського гарнізону вже приєдналася до революції.

Оба з Говдієнком радились у Марка Козака. Порадив їм:

— Треба ще більше розпалити ентузіазм вуличних мас. Дати їм не лишень кличі, але і зброю до рук.

— Уряд розігнав Думу! Під Думу! Ходім під Думу!
— йде масою від уст до уст,

— На арсенал! По зброю! — гукає Нік.

Маса йде за Ніком. Як голодні кидаються розхапувати хліб, так вони хапають кріси, револьвери й патрони. А потім валять під Думу.

— Арештувати усіх ворогів революції! Геть з царем! — гукає знов Нік.

Ведуть арештованих членів уряду, ведуть Штірмера, Щегловітова, єпископа Пітіріма, ведуть безліч арештованих поліціантів.

Маса радіє, сміється, обіймається.

До Ніка приступає якийсь сивий дідуган:

— Слава! Слава вам, борці! Але Романових уже нам більше не настановляйте.

На чолі одної робітничої лави, в якій є більшість українців, іде Микитович. Що-хвили його відділ підіймає якісь кличі й повіває прапорами. Але радість Микитовича неповна.

Кричать: Нехай живе Дума!

Що йому Дума?! Дума має відвагу стати проти царя, але дати волю Україні не хоче!

Десь далеко над морем голов і прапорів Микола бачить Ніка. А біля Ніка, як йому здається, бачить Марка Козака.

— Геть царя! — кричить знов радісно Микитович.

Лава за ним повторює той клич стосильним відгомонам.

— А що далі? — завдає собі Микитович питання.

Хтось кричить біля нього, обмаль не розідреться:

— Нехай живе Родзянко!

— Нехай живе Ленін! — хтось сперечається з першим.

В Микитовича немає для тих кличів запалу. Він дивиться в сторону Ніка й Марка Козака, щоби вчитати з їх облич, про що вони думають, чим вони горять.

— Нехай жие вільна й самостійна Україна! — читає Микола з уст Марка.

Ті самі слова видираються також і з його грудей. Серце в нього наливається розкішю і завзяттям.

Його відділ підхоплює той клич. Хтось спиною похід. Якесь мале замішання:

— Не затримуйте! Хто затримує?

До Микитовича підбігає кількох розгарячених:

— Що, що ви викрикали? — питаються ніби здивовані, але задирчиво.

— Нехай жие Україна! — відповідає твердо Микола. — Або що?

Їх задирчивість трохи мякне:

— Невже-ж вам не всеодно? Як воля, то буде усім!

— Тому й бажаю: нехай жие вільна Україна!

— Киньте, товаришу! Чого вам тепер України?! Воля-ж усім!

— То-ж і Україні! — говорить уперто Микола.

— Які ви непонятливі! То-ж воля усім. І чого-б то нам тепер розбиватись на нас і на Україну?!

— Не псуйте революції! — говорить другий.

— Ще дасть вам Ніколюшка Україну! — піддає злобно третій.

Всіх їх змітує та розділює нова людська лава, яка нетерпеливо напірає ззаду. Всежтаки несподівана напасть наводить на голову Миколи різні неспокійні гадки:

— Сам він ще невірник, але нас зрозуміти не хоче! Ми довше невірниками від тебе. Ми й більш пригнічені невірники. Ми невірниками невірників. Для нас воля дорожча!

— Нехай живе революційна робітничо-селянська влада! — зашуміло недалеко від відділу Миколи робітництво.

Але в серці Миколи вже розкорінюється сумнів:

— Як я можу підняти ваше гасло? То-ж ви ка-

жете, що наша воля перешкаджає вашій волі й революції! Якже-ж нам з вами бути?

Відділ Микитовича все ще даліше пливе з течією. Але пливе уже тільки боками струму. Відрізняється, як Дніпрова хвиля в Чорному Морі.

Короста зі своїми кумпанамі сновигається невдоволено між людьми й нарікає:

— Що з такої революції, в якій ніодин пес не може собі на те дозволити, щоби ногу на буржуйську палату виставити!

— Надмухуй, брате, надмухуй! — загроває його Мотя.

— Але як? — відповідає Короста. — Замість розсістися вигідно раз у житті в буржуйських фотелях, вони на вулиці виють з радости, гуляють, цілуються. А правдивої революції стільки, що кіт наплакав! Усі святими поробилися! Чорт їх мать!

Короста був злий. Його інтерес не йшов так, як він надіявся.

— Як ставати святим, то відразу! — подумав. А далі в голос завизчав, аж близьким біля нього вуха вянули.

— На охранку, товариші! На охранку! Рознести їх буду! Щоб сліду не остало з катівні!

Уся його компанія підняла гвалт. Маса рушила в сторону охранки. Коросту розбирало й млоїло коло серця:

— Добре було-би, якби так уже ані царя, ані поліції, ані охранки не було. Яка розкіш не мати там своєї злодійської метрики і зажити високоповажаним громадянином і патріотом!? Га?! Спалити всі карні акти й стати порядним! Га? Розкіш! Раз у житті? Га?

Нападали на поліційні станиці, напали на дім охранки, визволили всіх в'язнів, спалили всі акти. Потім те саме зробили в окружнім суді. Короста при тій нагоді призбирав біля себе шайку й шістьох компанів. Запаслись зброєю, що вистарчила-би на цілу сотню,

Але вигляд їх облич наводив на всяку контрреволюцію більше страху, як їх зброя!

З такою братвою Короста зачав пропихатися наперед у сторону Морської вулиці, при котрій мешкав Галлін.

Пробились. На другім поверсі зачали добиватися до його дверей. Почули зі середини якийсь глухий тріск.

Короста не тямив себе зі злости. Думав, що справа обійдеться легко, а тут виходило, що Галлін хоче боронитися, може й стріляти. Та Корості було вже всеодно. Зголоднів. Зголодніли і його товариші.

Кинулись скажено на двері, підважили їх і отворили. Короста перебіг одну кімнату, другу. В третій йому щось сталося. Він закричав, закляв, аж ціле товариство пристануло. Короста переляканий вибіг з кімнати:

— Втікай, чорт вашу матъ, утікай!

Рухнули всі на втікача, аж дудніло.

— Що, що таке сталося? — питали, втікаючи.

Але Короста тільки відмахувався від них руками.

XV.

На небі березень і весна. В повітрі стільки густого сонця, що його хочеться пити, як сметану.

Галлін, розпертий на тапчані, наслухує, як людською рікою шумить вулиця й думає:

— Усюди стільки життя, як моря! А я запинаюся як порохно на прибережних хвилях! Підгоцкує мною! Думає, що візьме мене ще на оману життя. Кпить. Виразно кпить собі з мене! Саме тепер лле на мене потоками світла, скільки в мене самого ночі...

За кілька днів заповіджено контролю інтендантської каси. Слідчий суддя, що веде справу Олі Павленко, також зачинає підозрівати в цілій історії велике

лайдацтво. Бандити грозять йому донесенням до суду за зведення і в'язнення тої дівчини, коли не доставить їм окупу за їхню мовчанку.

Хотів шукати помочі в Маші, але плюнула йому в лице й назвала останньою гниллю.

— Кінець! Мусить прийти кінець! Так дальше жити не можна!

Алежбо знов щось його приманює. Підгоцкує ним. Ану-ж революція, що експльодує на вулицях, переверне все горі дном? Ану-ж можна буде знов виплисти на повне море й дихнути знов, хоч на кілька хвилин, повним, спілим життям?...

Соняшний промінь усміхнувся в кришталевім вазоні і, відбившись від нього, затанцював на Галліновій руці. Він скоро відсунув руку і відвернув голову, щоб не бачити світла, яке метеликом тріпотіло на тапчані. Не гармонізував той жартівливий, рухливий вияв життя з його настроєм.

— Дихнути спілим життям! — роздумував дальше Галлін. — Ха! ха! Яким життям?! Нечутна, невидна, неопанована, а для мене ще вповні незрозуміла апаратура, пересуває колірові папірчики в моїм калейдоскопі, манить мене міражами й має забаву з того, як я на те все зареагую. Досить уже тої забави!

Ось саме тепер виразно ставить мені перед очі перспективу: що назріває вже при мені і що буде також без мене — завтра. Незвісне, — але буде! І розцікавлює мене, яке!!

Безумовно, сили, які керують нашим життям, є злосливі. Бавляться нами, як ми колись бавилися мурашками, встромляючи кіл у їх розбудовані жилища. Дрібними жартами ситі порожні боги! А мені трапився особливо злосливий патрон!

Ми здогадуємося, які жарти з нами діються, інколи пручаємося, в декім зродиться бунт проти життя на тій експериментальній стації, яким стався наш гльоб.

Або така дивасія! Нам здається, що ми любимо

власновільно. А тимчасом нас парують. Інколи вприскують у нашу грудть тугу за людиною, якої ми ніколи досягнути не годні. Ходимо, як п'яні, а для богів забава!

Сонце розлилось по кімнаті аж у Галліна заболіли очі й пригнітало мозок. Галлін схопив себе за чоло:

Защеплена їдь підходить мені вже до мізку. Чи буде більше муки, коли сам відійду, чи здатись на ласку пекельних богів?

На вулиці знявся дикий рев.

Що там таке сталося?

Галлін скочив до вікна. Маса розправлялася з якимсь полковником, який боронився. Стріляв, рубав шаблею, нарешті став кусати.

— Бють офіцерів! — подумав Галлін. В душі, застуканій чорними думками, зачала виступати на перше місце тривога. Вона зростала рівночасно з відразою до юрби, що лінчувала старшин. Уже та товпа скажена виле під його вікнами. Галлін вихилився, щоби побачити, хто тою юрбою керує. Став приглядатися. Помимо зусиль опанувати себе, неспокій і страх зростав у ньому щораз більше. Його увагу притягнув якийсь офіцер у масі:

— Хто на чолі маси? Хто? Ах, це той хахол, що раз побив мене за Олю! Звертає очі в мою сторону. Якийсь гурт відривається від нього і біжить у сторону моєї брами. Знов бють когось. Ага, виволікли якусь скривавлену масу з брами. Поліцая! Чи маю дозволити, щоби таке зробили зі мною? Треба спішитися! Спішитися!

Мізок Галліна перестав на хвилю з остраху працювати. Нагло стрілила в нього думка:

— Куди?

А що, як є якась вища справедливість, яка відважує?...

Перелякана думка безперестанно гатила і гатила:

Стільки свинств, що я їх натворив! Та чи лишень я винен?!

Відбіг від вікна, сів при столі й скоро написав:

»Прошу звільнити Олю Филімонівну Павленко. Я кинув на неї фальшиве обвинувачення. Судити мене не має права ніхто! Мое життя є найсильнішим актом обвинувачення ладу на земнім гльобі, який повинен якнайскорше пропасти, щоб зродився на його гниючім трупі новий, кращий. Лишень на таким гниючім трупі можливий хов таких злочасних типів, як був я! Будьте прокляті всі! Засуджую себе сам. Ніхто мене не судитимете!

Агатон Порфірович Галлін«.

Став від стола і знов подивився на розбурхане море в долині. Юрба грізно вимахувала крісами. Щораз густіше падали стріли. Завважив, як хахол зупинився коло його дому й показував на його вікна. На коридорі за деяку хвилю гармидер. Хтось товк сильно в двері. Стіни від того попали в лихоманку.

Завернув у крайнім заполоханні до вікна:

— Прийдуть, битимуть, будуть калічити! Не діждете! Не будете дивитися на жах смерти в моїх очах!

Ноги під ним вгнулися. Узяв револьвер у руки, приложив його до грудей і потиснув махінально раз, другий...

До кімнати вдерся Короста.

Побачив, як Галлін зсунувся з крісла на землю. Зачав підкидати ногами. Кров бухала йому з уст, а уста по чортівськи, ні то кричали, ні то реготалися:

Гу, гу, гу, гу!

Короста злякався трупа і зачав утікати...

XVI.

В Українськiм Клубі від першого дня революції глітно, гамірно, весело. Життя кипить. Кожний день приносить зі собою якусь новину. Кожна година зміну,

кожна зміна викликає нові бажання, ставить нові вимоги.

Вже на третій день стало для всіх ясно, що престол Романових розпався у порошок. Ще Мілюков намагався рятувати монархію, але буйні хвилі захопили його зі собою. Дня 21 березня приніс Лебединський вістку, що Тимчасовий Уряд рішив арештувати царя.

До Ніка зголошуються щораз нові частини. Приходять і радіють, що можуть свobodно організуватися й говорити по українськи. Увесь український Петроград збігається до Клубу.

Прийшов якийсь стариган, високий урядник міністерства внутрішніх справ, заточенець з України. Обертається сюди, обертається туди і наче запаморочений біжить з одної кімнати в другу, наслухує набожно, хто як говорить і раптом сльози йому з очей течуть, як з цебрика цюрком:

— Та невже-ж — говорить старечим, дрижачим голосом — мені вже ніхто не буде цвенькати в очі, що я хахол? Невже-ж дійсність оце, чи сонна зява?

— Дійсність, дядечку, дійсність!

Оля, яка тут пробуває цілими днями, біжить з одної кімнати в другу. На руках у неї повно студентських летючок, що їх зараз другого дня революції видала Головна Рада українського студентства в Петрограді.

За нею, як тінь, Тошко. То руками, то боком, ніби нехотя, притикається до неї і очі в ній губить.

— Не можна тепер, Тошку! Бачиш, що діла багато! — проситься вона в нього. — Буде ще час вечором.

Тошко погоджується, але всеодно тягнеться за нею, як сновида. Тоді вона ручками хапає його за голову і трясє нею, а сміх її аж лящить соловейком по цілій салі. А вона йому любо шепче на вухо:

— Тошку! Та хіба вчора було тобі ще мало?!

Тошкові стидно. Але признається:

— Мало! Завжди буде мало!

Бачить їх з боку Марко Козак і в душі радіє.

Дивився деколи й Нік. Але зараз таки нахилився до Марка і разом з ним нараджувався довго і запальчиво.

Оля знов винесла на оберемку кілька тисячів лютючок.

Уже більш, як тиждень роздає вона їх між українських студентів, військових і робітників. Беруть вони їх від неї, читають і читають щораз уважніше й серце в них зачинає битися щораз сильніше. Слова відозви западають їм глибоко в душу:

»У визвольній боротьбі останніх днів велику ролю відіграв український нарід, бо саме українські полки підняли повстання проти кривавого царату. А тепер усі свідомі українські люди повинні виявити всі сили для здобуття своїх власних національних прав.

На вас, українське студентство, на вас, українські офіцери, й робітництво, лежить під цю хвилину величезна відповідальність защепити напівсвідомій українській жовнярській масі гасло боротьби за національну волю українського народу.

Лише створення власної незалежної держави може забезпечити розвиток і щастя найширшим масам цілого українського народу«.

Оля часто бачить Марка Козака. Найчастіше він нараджується з Ніком.

Оля пристає до них і уважно прислухується до слів старого:

— Треба — говорив Марко — безумовно тут у Петрограді виявити волю українського народу. Треба подбати, щоби цілий український Петроград заманіфестував перед Тимчасовим Урядом, що від тепер український нарід бажає жити лише по власній волі на своїй землі. Поки ще вони слабі, поки б'ються між собою за владу, треба їм то виразно й сильно заявити.

Рішено, щоби не лишень військові частини, але

також українське робітництво взяло участь у маніфестації.

Дня 25 березня площу перед Казанським собором і частину Невського проспекту залило море людських голів. Не було тому морю берегів. Прийшло воно, щоб у Петрограді спомянути батька Тараса, якого пам'ять до тої пори можна було відсвяткувати лишень у підземеллі, крадьком перед царськими жандармами.

Тепер та українська маса забажала вшанувати свого Генія в столиці білих царів, тих, що закували його руки в кайдани.

Серед людського моря на підвищенні протоєрей Орнатський правив панахиду за душу Тараса. Тридцять тисяч українських душ з почуттям невимовної радості викликало духа Великого Кобзаря нації. Завітав він сьогодні до кожного серця. Навіть нерозумна мала дитина цікавилася, який це святий, що до нього стільки народу прийшло сьогодні молитися:

- Мамо, на що тут тільки людей зібралось?
- Щоб спомянути батька Тараса.
- А хто такий батько Тарас?
- Це наш святий, дитинко, що за життя робив великі чуда, а найбільше зробив їх по своїй смерті й сьогодні.
- А яке він, мамо, злюбив чудо?
- Він нас усіх навчив любити Україну і воскресив її вбиту в царській тюрмі.
- Я, мамо, не лозумію, що ти говориш.
- Як виростеш, зрозумієш! А тепер молися, сину, за батька Тараса і за Україну.
- А що то Україна?
- Це твоя перша мама.
- А ти?
- Я друга.
- А де та перша мама?
- Далеко, сину, далеко. Ми до неї ще прийдем.

Вона дуже втішиться нами. Вона нас усіх нагодує. Вона дуже гарна й дуже добра.

Марко Козак стояв з боку й серце в нього росло й аж щеміло від радісного щастя. Прислухувався до слів тої мами жадібно, як до слів розгрішення, як до благовіщення, на яке чекав довгі, довгі десятки літ. Вдивився в ту далечінь літ і напружив усю свою увагу. І здавалось йому, що віднаходить дорогу до рідного села й дорогу до могили рідної неньки, за якою світами сходив, як той вічний жид і не міг її відшукати.

Аж тепер, коли та маса зачала віднаходити себе, перед очима його многогрішної душі замайорили неясні обриси дороги на гріб своєї неньки, яку колись він убив і яка одна може звільнити його від страшного прокляття.

Пірнув думками у своє давнє, темне, аж чорне минуле. Він, Марко Проклятий, розгуканий, нетямущий, що вбив свою рідну неньку й побив свою рідню, він, що ніколи не міг дійти до ніякої злагоди зі своїми братами, впізнав по невчасі свій тяжкий гріх і спокувати його не міг до цієї пори.

У Марковій душі стає ясніше. Він бачить по тій масі земляків, що прийшла сьогодні на ту площу, що неспокійний дух українських степів уже визволився зі своїх гріхів... З чистим, незлобивим серцем стають діти одної сім'ї в одну згідливу лаву, щоби відбити запродану колись ганебно й тепер ще заковану козацьку волю.

Уже його гріховна торба полекшала, уже дух українських степів звалив царя й дивиться, де в котрій стороні сходить сонце волі. Завтра те сонце мусить бути наше.

Над масою залопотіли безчисленні жовтоблакітні прапори. На підвищення зачали виходити промовці.

Вони вказували на значіння упадку царської влади для поневолених народів. Вони закликали українські

народні маси витревало і завзято боронити здоб волю.

Говорив Зайців, Голова Українського Клубу чинський, по них говорив поляк, естонець, лугвин, грузин. Усіх їх вислухувала українська маса й тільки те, що вони разом з нею співчують і разом з нею тільки вчуть втримати здобуту волю.

А коли від трибуни зачав плисти спів, то ріс гурган:

Ще не вмерла Україна і слава і воля,

Ще нам браття молодії усміхнеться доля.

Петроград насторожив уха. Петроград підглядав медовірчиво з боку. Що таке кроїться?

Але запал був у тій українській масі так великий, що ніхто не важився нарушити її святощів.

А потім рушив многотисячний похід під Дюбуно. Йшли карні лави українського війська. Слова української команди гордо лунали по Невським проспектом. Широко отвірались вікна, а з них показувались здивовані люди і запитували:

— Скажіть, люди, звідки нагло в Петрограді вийшли так багато українських сепаратистів?

Похід не звертав на них уваги. Йшов під Дюбуно.

В Думі привитав їх Соколов і забезпечив, всі жадання українців будуть забезпечені у федеративній російській республіці.

Але Марка це не вдовольало. Вже знов став у воді маси. А вона за ним:

— Ідем на Україну! Хочемо зовсім вільної і незалежної України для українців і українців України.

Пішли. Сизими орлами злітали до рідного села, щоб там захистити його перед ворогами.

Пішов з ними й Марко Козак. Він вірив, тепер уже віднайде дорогу до рідного села, що віднаде могилу рідної неньки та що вона простить йому і прости йому, щоб спочив біля неї на віки.

Кіне

ому

В КОЖНІЙ ХАТІ ПОВИНЕН БУТИ

„Наш Прапор“?

ТОМУ, ЩО ПЕРЕДПЛАТНИК ОДЕРЖУЄ:

1. 2 рази тижнево: (в четвер і в неділю) по 8 сторін,
2. найновіші вісті зі світової політики,
3. статті з українського життя в краю і закордоном,
4. статті на господарські темь,
5. оригінальні дописи заграничних кореспондентів,
6. оригінальні дописи з наших сіл і міст,
7. літературні, театральні і спортові вісті,
8. цікаві фейлетони,
9. оригінальні ілюстрації з краю і з закордону,
10. даром 12 книжок річно, видання «Української Бібліотеки».

ні Передплатники „Нашого Прапора“ одержують безплатно щомісяця книжки по 8 сторін (8 аркушів друку), на добрім, білім папері, в мистецьких многобарвних обгортках найкращих українських і чужих авторів.

оплата враз з книжками і пересилкою: місячно зл. 5*55, піврічно зл. 11*10, річно зл. 22*20.

адреса: „НАШ ПРАПОР“ Львів, вул. Косцюшка 1 а.
Чекове Конто ПКЮ: 500.277

Хто надіслав біжучу піврічну передплату (зл. 11*10), має право набути всі дотеперішні випуски „У. Б.“ за оплатою 85 грошів за одну книжку.

1р30к

Зруб 84кон

(1986)

рл

290

PA

290y